

Λαϊκή θρησκεία και τελετουργία στην ανατολική Μεσόγειο από την 3η χιλιετία π.Χ. έως και τον 5ο αιώνα μ.Χ

---

*Διεθνές συνέδριο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού
και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου , 10-11 Δεκεμβρίου 2013*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

Οργανωτική επιτροπή: Γ. Παπαδάτος, Γ. Βαβουρανάκης, Κ. Κοπανιάς, Χ. Κανελλόπουλος

*Επιστημονική επιτροπή: Π. Βαλαβάνης, F. Blocher, J. Davis, A. Farnoux, A. Hausleiter, Π. Θέμελης,
Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Ν. Κούρου, Ε. Μαντζουράνη, C. Morgan, Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Π.
Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα*

Popular religion and ritual in the east Mediterranean from the 3rd millennium BC to the 5th century AD

An international conference of the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens, 10-11 December 2013

PROGRAMME AND ABSTRACTS

Organising committee: Y. Papadatos, G. Vavouranakis, K. Kopanias, Chr. Kanelopoulos

Academic committee: P. Valavanis, F. Blocher, J. Davis, A. Farnoux, A. Hausleiter, P. Themelis, G. Kokkorou-Alevras, N. Kourou, E. Mantzourani, C. Morgan, L. Palaiokrassa-Kopitsa, P. Polychronakou-Sgouritsa

Πρόγραμμα / Programme

10 Δεκεμβρίου 2013 / 10 December 2013

1^η πρωινή συνεδρία / 1st morning session

Προεδρείο: ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ & ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ / Chairing: PANAGIOTA POLYCHRONAKOU-SGOURITSA & LEFTERIS PLATON

- 9.00 Χαιρετισμοί / Greetings
- 9.20 ILARIA CALOI: Non-funerary rituals in the burial complexes of Mesara (southern Crete) in the Middle Bronze Age period
- 9.40 SYLVIANE DÉDERIX & MAUD DEVOLDER: In the shadow of the palaces. Honoring the dead during the Neopalatial period
- 10.00 SANTO PRIVITERA: Inverting vases in Minoan Crete: Where? When? For what purpose?
- 10.20 ANNETTE HØJEN SØRENSEN, WALTER L. FRIEDRICH, KIRSTEN SØHOLM, SAMSON KATSIPI: Ritual response to natural events depicted on wall-paintings at Akrotiri, Thera
- 10.40 ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΒΟΥΡΑΝΑΚΗΣ: Τελετουργία, πλήθος και κοινωνική δομή στη Μινωική Κρήτη
GIORGOS VAVOURANAKIS: Ritual, multitude and social structure in Minoan Crete
- 11.00 Συζήτηση / Discussion
- 11.20 Διάλειμμα / Break

2^η πρωινή συνεδρία / 2nd morning session

Προεδρείο: JACK DAVIS & ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ / Chairing: JACK DAVIS & YIANNIS PAPADATOS

- 11.40 ΕΥΗ ΣΙΚΛΑ: Όψεις της οικιακής λατρείας στη Μινωική Κρήτη: η μαρτυρία των ειδωλίων
EVI SIKLA: Aspects of domestic cult in Minoan Crete: the evidence of the figurines
- 12.00 ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ: Ένας Μινωικός «χύτρος»; Μία απρόσμενη αρχαιολογική μαρτυρία για την πιθανή προϊστορική καταγωγή ενός αρχαιοελληνικού τελετουργικού
LEFTERIS PLATON: A Minoan “hytros”? An unexpected archaeological evidence for the possible pre-historic origin of an ancient Greek ceremonial practice
- 12.20 MATTHEW HAYSOM: Mass and elite in Minoan extra-urban sanctuaries: a comparative perspective
- 12.40 ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ: Λέσκα Κυθήρων: ένα αγροτικό ιερό κορυφής
MERCOURIOS GEORGIADIS: Leska at Kythera: a rural peak sanctuary
- 13.00 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ: Η «Μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών» σήμερα
THEODORE ELIOPOULOS: The «Minoan goddess with upraised arms» today
- 13.20 Συζήτηση / Discussion
- 13.40 Διάλειμμα / Break

1^η απογευματινή συνεδρία / 1st evening session

Προεδρείο: ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ / Chairing: ELENI MANTZOURANI & KONSTANTINOS KOPANIAS

- 16.00 ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Δύο νέα τεκμήρια για τη θρησκεία και την ιδεολογία στην Κύπρο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
GIORGOS GEORGIU: Two new documents for the religion and ideology of Early Bronze Age Cyprus
- 16.20 ΠΑΝΑΓΙΟΤΙΣ ΚΟΥΣΟΥΛΙΣ: Warding away the demonic in ancient Egypt: temple and extra-temple implications of the apotropaic magic in ancient Egypt
- 16.40 ΝΙΚΟΛΑΣ ΠΑΡΑΔΙΜΙΤΡΙΟΥ: Variations in the interpretation of funerary rituals in the LBA Aegean, Cyprus and the Levant. A question of context or theory?
- 17.00 Συζήτηση / Discussion
- 17.20 Διάλειμμα / Break

2^η απογευματινή συνεδρία / 2nd evening session

Προεδρείο: ΝΟΤΑ ΚΟΥΡΟΥ & CATHRYN MORGAN / Chairing: NOTA KOUROU & CATHRYN MORGAN

- 17.40 ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΛΕΡΙΟΥ: Επανατοποθετώντας τα αγροτικά ιερά στα πλαίσια των Κυπρο-Αρχαϊκών κοινωνικών: κάποιες σκέψεις
ANASTASIA LERIOU: Re-positioning "rural" sanctuaries within the Cypro-Archaic societies: some considerations
- 18.00 ΜΑΡΙΟΣ ΚΑΜΕΝΟΥ: Ο Κύπριος Απόλλωνας Μαγείριος: μια λατρεία θυσίας
MARIOS KAMENOU: The Cypriot Apollo Mageirios: a sacrifice cult
- 18.20 ΒΑΛΙΑ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ: Η λαϊκή θρησκεία στον αρχαίο Ιούδα κατά τον 8ο και 7ο αι. Η περίπτωση των γυναικείων κιονόσχημων ειδωλίων
VALIA PAPANASTASOPOULOU: Popular religion in ancient Judah during the 8th and 7th centuries BC. The case of the female pillar figurines
- 18.40 ΗΛΕΚΤΡΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑ: Αιγυπτιακές επιδράσεις στη λαϊκή πίστη και λατρεία της Αρχαϊκής Ελλάδας. Οι αιγυπτιακοί θηριομορφικοί θεοί και δαίμονες και τα μυθολογικά όντα σε περιάπτα και ειδώλια από ιερά και τάφους της Ρόδου, της Περαχώρας και της Σάμου
ELECTRA APOSTOLA: Egyptian influence on popular beliefs of Archaic Greek World. Theriomorphic deities, demons and fabulous beasts on amulets and figurines from Rhodes, Perachora and Samos
- 19.00 Συζήτηση / Discussion

11 Δεκεμβρίου 2013 / 11 December 2013

1^η πρωινή συνεδρία / 1st morning session

Προεδρείο: ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΒΟΥΡΑΝΑΚΗΣ & ALEXANDRE FARNOUX / Chairing: GIORGOS VAVOURANAKIS & ALEXANDRE FARNOUX

- 9.00 ΕΛΕΝΗ ΣΑΛΑΒΟΥΡΑ: Λύκαιον (Αρκαδίας) και Όρος (Αίγινας): Δύο περιπτώσεις Υστεροελλαδικών υπαίθριων ιερών σε ψηλές κορυφές
ELENI SALAVOURA: Mount Lykaion (Arcadia) and Mount Oros (Aegina): two cases of Late Bronze Age sacred “high places”
- 9.20 ANN-LOUISE SCHALLIN: Indications of cultic ritual at the Mycenaean potter’s workshop at Mastos in the Berbati Valley
- 9.40 ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ: Επανεξετάζοντας τα Μυκηναϊκά ειδώλια
PANAGIOTA POLYCHRONAKOU-SGOURITSA: Mycenaean figurines revisited
- 10.00 HELENE WHITTAKER: Approaches to popular religion in Late Bronze Age Greece
- 10.20 MICHAEL BOYD: Popular ritual in Mycenaean funerary practices
- 10.40 Συζήτηση / Discussion
- 11.00 Διάλειμμα / Break

2^η πρωινή συνεδρία / 2nd morning session

Προεδρείο: ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ & ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ / Chairing: GEORGIA KOKKOROU-ALEVRAS & PANOS VALAVANIS

- 11.20 MARIO DENTI: Some ritual acts of an Aegean’s Greek community in the West. Rituals, practices and “preserving” obliteration for the abandonment of the hill of Incoronata (7th century BC)
- 11.40 ΜΑΡΙΑ ΣΠΑΘΗ: Απεικονίσεις μορφών που φέρουν προσωπεία: συγκριτική μελέτη και ερμηνευτική προσέγγιση της χρήσης και της σημασίας τους στη λατρεία
MARIA SPATHI: Representations of figures wearing masks: a comparative study and an interpretative approach to their use and meaning in cult
- 12.00 ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΥΡΣΟΥΜΗΣ: Ανιχνεύοντας την λατρεία ενός μεθοριακού ιερού στις πλαγιές του μεσσηνιακού Ταΰγétου
SOCRATES KOURSOU MIS: Detecting the cult of a border sanctuary on the Messenian slopes of Mount Taygetos
- 12.20 ΒΙΒΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΤΑΥΡΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, ΝΕΛΛΗ ΣΚΟΥΜΗ: Τελετουργικές αφιερώσεις και μαγικά αφιερώματα στο Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας – Διαχρονική ιερότητα στη 2η και 1η χιλιετία π.Χ.
VIVI VASILOPOULOU, STAUROS OIKONOMIDIS, NELLY SKOUMI: Ritual and magic votives in the cave of Coroneia nymph – diachronic sanctity in the 2nd and 1st millennium BC.
- 12.40 GINA SALAPATA: Tokens of piety: inexpensive votive offerings as functional and symbolic objects
- 13.00 Συζήτηση / Discussion
- 13.20 Διάλειμμα / Break

1^η απογευματινή συνεδρία / 1st evening session

Προεδρείο: ΛΥΔΙΑ ΠΑΛΑΙΟΚΡΑΣΣΑ-ΚΟΠΙΤΣΑ & ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ / Chairing: LYDIA PALAIOKRASSA-KOPITSA & PETROS THEMELIS

- 16.00 CLARISSE PRETRE: Από την πόρπη στο φυλακτό : Η αμφιθυμία της Αρτέμιδος της Θάσου διαμέσου τα αναθήματα της
CLARISSE PRETRE: From the fibule to the amulet: the ambivalence of Thasian Artemis through her offerings
- 16.20 ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΙΡΕΤΑΚΗΣ: Πρακτικές κατάδεσης ως μέρος της οικιακής λατρείας: ενεπίγραφο φιαλίδιο του 4ου αι. π.Χ. από τη Σαλαμίνα
YIANNIS CHAIRETAKIS: Cursing rituals as part of household cult: a fourth century BC inscribed bowl from Salamis
- 16.40 JESSICA LAMONT & ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗ: Λατρείες και Κατάρεις: Δημόσιες και Ιδιωτικές Θρησκευτικές Πρακτικές στην Κλασική Ξυπέτη
JESSICA LAMONT & GEORGIA BOUNTOURAKI: Of cults and curses: private and public religious ritual in Classical Xypete
- 17.00 ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ: Λαϊκές λατρείες, τοπικές κοινωνίες και οι αφετηρίες των Ολυμπιακών αγώνων
PANOS VALAVANIS: Popular cult, local societies and the beginning of the Olympic Games
- 17.20 ΜΑΡΛΕΝ ΜΟΥΛΙΟΥ: Άνθρωποι και αρχαία αντικείμενα μαγείας: ερμηνεύοντας σύμβολα, ανιχνεύοντας ανθρώπινες εμπειρίες στο ελληνικό αρχαιολογικό μουσείο
MARLEN MOULIOU: People and ancient objects of magic: interpreting symbols, tracing personal experiences in the Greek archaeological museum
- 17.40 Συζήτηση / Discussion
- 18.00 Διάλειμμα / Break
- 18.20 Τελική συνεδρία και καταληκτικά σχόλια / Plenary session and closing remarks

Περιλήψεις / Abstracts

(κατά αλφαβητική σειρά συνέδρου/ in alphabetical order by participant surname)

Electra Apostola

PhD candidate, University of the Aegean

helekap@yahoo.gr

Egyptian influence on popular beliefs of Archaic Greek World. Theriomorphic deities, demons and fabulous beasts on amulets and figurines from Rhodes, Perachora and Samos

During the Archaic period various Egyptian and Egyptianizing artifacts were spread within the Aegean, consisting of authentic imports and local imitations. The largest assemblages of Aegyptiaca come from sanctuaries and tombs in Rhodes, Samos and Perachora (Corinth). Among the most popular objects were amulets and figurines with representations of Egyptian deities. The magical and religious character of these objects was indisputable in pharaonic Egypt. They were used as votives, but they were also associated with special magical rituals, since they were worn to protect –through aversion– the owners from evil powers. Depiction of theriomorphic deities, demons and fabulous beasts was a very common theme on these items. But how can the presence of these figures be interpreted within sanctuaries and tombs of Archaic Greece? The aim of this paper is to trace the multiple connotations of theomorphic representations on amulets and figurines found on the aforementioned sites of the Aegean. By analyzing their archaeological context, examining their association with the general sociopolitical and religious framework and comparing them with corresponding evidence from ancient Egypt, we will try to decipher their multi-valued meaning. Introduction and local reproduction of these images reflects a special cultural interaction, as a result of intense commercial links between Egypt and the Aegean during the 25th and the 26th Dynasty. This contact leads to the transmission of symbols and ideas, which might have had a significant influence upon Greek mythological subtext, magical practices, popular tradition and cult. This paper falls within the scope of my ongoing PhD dissertation, which is co-financed by European Social Fund and Greek national funds through the Operational Program “Education and Lifelong Learning” of the National Strategic Reference Framework (NSRF) – Research Funding Program Heracleitus II and consists of part of the international, interdisciplinary research project “Aegyptiaca”, which is directed by the University of the Aegean and University of Bonn.

Ηλέκτρα Αποστολά

Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

helekap@yahoo.gr

Αιγυπτιακές επιδράσεις στη λαϊκή πίστη και λατρεία της Αρχαϊκής Ελλάδας. Οι αιγυπτιακοί θηριομορφικοί θεοί και δαίμονες και τα μυθολογικά όντα σε περιάπτα και ειδώλια από ιερά και τάφους της Ρόδου, της Περαχώρας και της Σάμου

Κατά την Αρχαϊκή Εποχή, όταν οι εμπορικές και πολιτισμικές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα, την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο αναζωπυρώνονται, παρατηρείται μια σημαντική εισροή αιγυπτιακών αντικειμένων καθώς και σημαντική παραγωγή επιτόπιων απομιμήσεων. Τα μεγαλύτερα αρχαιολογικά σύνολα προέρχονται από ιερά και τάφους της Ρόδου, της Σάμου και

της Περαχώρας Κορίνθου. Ανάμεσα στα πιο συχνά τέχνηρα είναι περίαπτα και ειδώλια με αιγυπτιακές θεότητες και άλλες μορφές. Στον αιγυπτιακό κόσμο τα τέχνηρα αυτά είχαν καθαρά μαγικό και θρησκευτικό χαρακτήρα, αφού χρησιμοποιούνται όχι μόνο ως αναθήματα, αλλά κυρίως ως φυλακτά συμπαθητικής μαγείας, για την προστασία από κακόβουλες δαιμονικές δυνάμεις. Η αναπαράσταση θηριομορφικών θεοτήτων και δαιμόνων ή τερατόμορφων προσωποποιήσεων ήταν σε αυτά ένα πολύ συνηθισμένο εικονογραφικό μοτίβο. Πώς, όμως, μπορεί να ερμηνευθεί η παρουσία και η χρήση αντίστοιχων σκηνών μέσα στο θρησκευτικό περιβάλλον του ελληνικού χώρου, δηλ. μέσα σε ιερά και τάφους της Αρχαϊκής Ελλάδας; Σκοπό της παρούσας ομιλίας αποτελεί η διερεύνηση της σύνθετης σημασίας των αιγυπτιακών θηριομορφικών αναπαραστάσεων σε περίαπτα και ειδώλια από τις προαναφερθείσες τοποθεσίες. Αναλύοντας το αρχαιολογικό περιβάλλον και το κοινωνικοπολιτικό και θρησκευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται οι μορφές και συγκρίνοντας τις με αντίστοιχα έργα από την αρχαία Αίγυπτο, θα επιχειρήσουμε να αποκρυπτογραφήσουμε το πολυδιάστατο περιεχόμενο τους. Η εισαγωγή και η επιτόπια αναπαραγωγή αυτών των εικονογραφικών μοτίβων στον ελληνικό κόσμο οφείλεται σε βαθύτερες πολιτισμικές σχέσεις, που σφυρηλατούνται μέσω των εμπορικών επαφών ανάμεσα στο Αιγαίο και την Αίγυπτο της 25ης και 26ης Δυναστείας και οδηγούν στη μετάγχιση αιγυπτιακών συμβόλων και ιδεών, που αφομοιώνονται και επηρεάζουν τη λαϊκή πίστη, τη μαγεία και την ελληνική μυθολογική παράδοση. Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος της υπό εξέλιξη διδακτορικής διατριβής μου, η οποία χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ESF) και εθνικές πηγές (NSRF) μέσω του προγράμματος Ηράκλειτος II, και εντάσσεται στο διεθνές, διατμηματικό ερευνητικό πρόγραμμα “Aegyptiaca”, το οποίο τελεί υπό την αιγίδα των Πανεπιστημίων Αιγαίου και Βόννης.

Γιώργος Βαβουρανάκης

(βλ. G. Vavouranakis)

Πάνος Βαλαβάνης

(βλ. Panos Valavanis)

Βιβή Βασιλοπούλου, Σταύρος Οικονομίδης, Νέλλη Σκουμή

(βλ. Vivi Vasilopoulou, Stauros Oikonomidis, Nelly Skoumi)

Michael J. Boyd

Postdoctoral Researcher, McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge
mjb235@cam.ac.uk

Popular ritual in Mycenaean funerary practices

Since the time of Schliemann the wealth of Mycenaean funerary data has often been interpreted in relation to the lives and deaths of great men and women, and as thus representing to us the elite social structures they seem to personify. Recent thought has moved away from these interpretative modes, although 'elite' or ostentatious practices remain very much in focus. This paper considers instead the popular nature of Mycenaean funerary rituals.

As a field of action, Mycenaean funerary practice affords multiple opportunities for ritual action to be widely re-enacted and reinterpreted. This offers the opportunity to investigate popular agency in the direction of funerary practices, and to reconsider the 'elite' status of the field as a whole. This paper will argue that innovation and constraint in this field of action was widely negotiated and understood, and thus 'popular'; and that the reflection of these practices in 'elite' burial contexts was partly driven by a will to present such elite action within a widely understood, 'popular' context. Burial contexts are thus the best available resource for the analysis of the structuration of heterarchical and hierarchical power relations, and of social reproduction through ritual action, widely in Mycenaean timespace and their local social settings. The paper will consider the initial development and subsequent spread of Mycenaean funerary practices as popular phenomena and reconsider the relationships of this field to others in social development and reproduction.

Μερκούριος Γεωργιάδης
(Βλ. M. Georgiadis)

Γιώργος Γεωργίου
(Βλ. G. Georgiou)

Ilaria Caloi

Postdoctoral Fellow (F.S.R.-FNRS and Marie Curie), UCLouvain (INCAL/CEMA/AEGIS)

icaloi@yahoo.it

Non-funerary rituals in the burial complexes of Mesara (Southern Crete) in the Middle Bronze Age period

Recent work on the funerary evidence of the Mesara plain, in Southern Crete (Greece), has much improved our comprehension of the chronology and function of the funerary complexes with tholos tombs. New and fresh results from recent studies of these funerary complexes, emerged in the Mesara plain (Southern Crete, Greece) at the beginning of the Prepalatial period (Early Minoan Age), has demonstrated that they continue to be used until the first phases of the Protopalatial period (ca. Middle Bronze Age), unless in a limited and different way. In this paper it will be argued that many of the Prepalatial tombs in use in the successive Protopalatial period were turned from funerary centres into cult places. In particular, it seems that some of them were transformed into “mnemoscapes” devoted to ancestor worship. Honouring and gaining favour with ancestors means to obtain continuity and prosperity for the community living in the same territory of its ancestors.

Yiannis Chairetakis

Adjunct archaeologist (Mphil), 26th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Hellenic Ministry of Culture and Sports

chairetakis@yahoo.gr

Cursing rituals as part of household cult: a fourth century BC inscribed bowl from Salamis

Rescue excavations at Ambelaki on Salamis, where the ancient city on the island is placed, have revealed extensive remains of the city, i.e. the fortification wall, workshops and houses, which offer important information both for the organization of the settlement, and for religious beliefs and ritual practices that took place in different time periods. In domestic context several practices related to birth, death or marriage are recognised, as well as practices related to invoking chthonic deities, as regards the protection from the miasma, or even to harm other people. The aim of this presentation is to present a fourth century BC inscribed clay bowl, the text of which is associated with the texts listed on defixiones and addressed to the gods of the Underworld in order to “bind” and cause harm to the indicated.

Γιάννης Χαιρετάκης

Συμβασιούχος Αρχαιολόγος (ΜΔΕ) ΙΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

chairetakis@yahoo.gr

Πρακτικές κατάδεσης ως μέρος της οικιακής λατρείας: ενεπίγραφο φιαλίδιο του 4ου αι. π.Χ. από τη Σαλαμίνα

Οι ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα στο Αμπελάκι της Σαλαμίνας, όπου τοποθετείται η αρχαία πόλη του νησιού, έχουν φέρει στο φως εκτεταμένα κατάλοιπα της πόλης, όπως τμήματα του τείχους, εργαστήρια και οικίες, τα οποία προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες αφενός για την οργάνωση του οικισμού, και αφετέρου για τις θρησκευτικές δοξασίες και τις τελετουργικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στις διάφορες χρονικές περιόδους. Σε ιδιωτικό επίπεδο και σε οικιστικό πλαίσιο αναγνωρίζονται τελετουργικές πρακτικές, που σχετίζονται με τη γέννηση, τον θάνατο ή τον γάμο, αλλά και πρακτικές που σχετίζονται με την επίκληση των χθόνιων θεοτήτων, που έχουν σαν στόχο την προστασία από το μίasma, ή ακόμα και την πρόκληση βλάβης. Στόχος της ανακοίνωσης αυτής είναι να παρουσιαστεί ένα ενεπίγραφο πήλινο φιαλίδιο του δεύτερου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., το κείμενο του οποίου μπορεί να σχετιστεί με τα κείμενα που αναγράφονται στους κατάδεσμούς και απευθύνονται στους θεούς του Κάτω Κόσμου με στόχο να «δέσουν» και να προκαλέσουν κακό στους αναγραφόμενους.

Sylviane Déderix

Research Fellow (F.R.S.-FNRS), UCLouvain (INCAL/CEMA/AEGIS) and Laboratory of Geophysical-Satellite Remote Sensing and Archaeo-environment, I.M.S.-FORTH

sylviane.dederix@uclouvain.be

Maud Devolder

Postdoctoral Researcher (F.R.S.-FNRS), UCLouvain (INCAL/CEMA/AEGIS) and Belgian Member of the French School at Athens

Maud.Devolder@efa.gr

In the Shadow of the Palaces. Honoring the Dead during the Neopalatial period

The scarcity of burials is a central characteristic of the Neopalatial archaeological record. Beside questions regarding how the living treated the body of their deceased, the discretion of the Neopalatial funerary landscape has led many authors to suggest that ritual activities were then mostly connected to the palatial sphere. The aims of this paper are twofold. First, it intends to review the available evidence concerning burial practices from the collapse of the first palaces until the last destructions of the LM IB period. This task is essential to reassess the extent and diversity of the Neopalatial funerary record. Secondly, this paper aims at dating and characterizing the gradual process of abandonment of the cemeteries that occurred in favor of other ritual contexts. In doing so, we argue for a non-deliberate transfer from the funerary to the palatial realm from the MM IIA onwards at the latest. The main impetus behind this transfer would have been the all-pervasive infiltration of the palatial ideology, which would have turned the old burial sites into inadequate social arenas in contrast to the larger-scale ritual gatherings that were then orchestrated by the palaces. The available evidence suggests nonetheless that the ancestral funerary practices survive to a limited extent into the Neopalatial, while testifying to a wide variety of interests on the part of the communities who chose archaeologically visible forms of burials. Localized wish to connect to ancestors lines, simple but caring burial of corpses, or adoption of new, mainland-oriented practices tend to indicate that, in spite of the meagerness of the record, funerary contexts did not entirely lose their role as meaningful ritual scenes for metaphysical beliefs and personal interests.

Υπό την σκιά των Ανακτόρων. Τιμώντας τους Νεκρούς κατά την Νεοανακτορική περίοδο

Ο μικρός αριθμός ταφών αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης στη Νεοανακτορική περίοδο. Εκτός από τα ερωτήματα που σχετίζονται με τους σορούς των νεκρών, η ιδιαιτερότητα του Νεοανακτορικού ταφικού τοπίου έχει οδηγήσει πολλούς ερευνητές να προτείνουν την σύνδεση των τελετουργικών δραστηριοτήτων με την ανακτορική εξουσία. Οι στόχοι της συγκεκριμένης παρουσίασης έχουν διττή σημασία: Καταρχήν, θα επανεξετάσει τις διαθέσιμες μαρτυρίες σχετικά με τις ταφικές πρακτικές από την κατάρρευση των πρώτων ανακτόρων μέχρι τα τελευταία κύματα καταστροφών κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Η διαδικασία αυτή είναι αναγκαία για να αξιολογήσει εκ νέου το εύρος και την ποικιλομορφία των ταφικών ευρημάτων κατά την διάρκεια της Νεοανακτορικής περιόδου. Κατά δεύτερον, η έρευνα αυτή στοχεύει στην χρονολόγηση και περιγραφή μιας σταδιακής εγκατάλειψης των νεκροταφείων σε όφελος άλλων τελετουργικών τοπίων. Με βάση αυτό, προτείνεται μία μη εσκεμμένη μετάβαση από τα προηγούμενα ταφικά έθιμα σε μία ανακτορική σφαίρα επιρροής τουλάχιστον από την ΜΜ ΙΙΑ περίοδο. Η κύρια προτροπή για αυτή την μετάβαση θα μπορούσε να οφείλεται στην ευρύτερη διεξόδυση της ανακτορικής ιδεολογίας, σύμφωνα με την οποία τα παλαιότερα ταφικά τοπία ήταν ανεπαρκή για τις κοινωνικές ζυμώσεις, σε αντίθεση με τα τοπία που επέτρεπαν

μεγαλύτερες τελετουργικές συγκεντρώσεις οι οποίες ενορχηστρώνονται από τα ανάκτορα. Τα διαθέσιμα στοιχεία ωστόσο υποδεικνύουν ότι οι προγονικές ταφικές παραδόσεις επιβίωσαν σε ένα περιορισμένο βαθμό κατά την διάρκεια της Νεοανακτορικής περιόδου και πιστοποιούν ένα ευρύ φάσμα συμφερόντων από πλευράς κοινωνικών ομάδων οι οποίες επέλεξαν πιο ορατά διακριτούς τύπους ταφών. Τοπικού χαρακτήρα επιθυμία σύνδεσης με τους προγόνους, απλές αλλά προσεγμένες ταφές των σορών ή η υιοθέτηση νέων ηπειρωτικά προερχόμενων ταφικών πρακτικών υποδεικνύουν ότι παρά τα περιορισμένα διαθέσιμα δεδομένα, τα ταφικά τοπία δεν απέβαλαν εξολοκλήρου το ρόλο που διαδραμάτιζαν ως τελετουργικές αρένες μεταφυσικών πεποιθήσεων και προσωπικών συμφερόντων.

Mario Denti

Professor of Archaeology and Greek and Roman Art, University of Rennes 2

mario.denti@wanadoo.fr

Some ritual acts of an Aegean's Greek community in the West. Rituals practices and "preserving" obliteration for the abandonment of the hill of Incononata (7th century BC)

The archaeological evidence from Incononata (region of Basilicata, South of Italy) provides an exceptional record of the culture and the beliefs of a Greek community coming from the Aegean to the West side of the Mediterranean at the end of the 8th century BC.

As the excavations of a large craft-working area have demonstrated, among those people were potters, manufacturing ceramics of very high quality and quantity during the 7th Century, together with indigenous potters. In the kerameikos of Incononata worked craftsmen who were constructing one of the more important - if not the more important - orientalisising school of the West Greek pottery.

This "mixed" situation can be placed chronologically before the colonial phenomenon (the foundation of Metapontion will arrive later) and represent a particular laboratory for the study of the meeting and relationships between Greek and non-Greek peoples during proto-Archaic times: the indigenous Iron Age communities established throughout the Ionian coastal belt of Oenotria and the first groups of Greek peoples coming from the Aegean.

In this context, it would be interesting to analyse thoroughly a series of ritual acts realised by this mixed community ("Oenotrian-Aegean") at the moment of the abandonment of the site at the very end of the 7th century BC, which included deposition and fragmentation of ceramics and others objects, and an organised operation of obliteration of all the structures by an enormous layer of hearth and pebbles filled by thousands of sherds of ceramics, which has provided their preservation.

This record, particularly rich and articulated, can offer an useful field for comparisons and reflections with similar situations documented in the East side of the Mediterranean (from where this community came), allowing to recognize possible differences and/or similarities provided by a "frontier" context, and able to understand behaviours and strategies developed.

Theodore Eliopoulos

Archaeologist (PhD), 3rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Hellenic ministry of Culture and Sports

thelios2006@yahoo.gr

The «Minoan goddess with upraised arms» today

The coroplastic type of the «Minoan goddess with upraised arms» constitutes an object of research already from the very beginnings of Minoan religious studies, since the first examples of the type were published and discussed as early as 1901. In 1958, Stylianos Alexiou studied the subject comprehensively in a now classic dissertation, motivated by the happy coincidence of the finding of two goddess assemblages at Gazi and Karphi during the 1930s. Such a happy coincidence was repeated recently, with the finding of three new goddess assemblages, in the Isthmus of Ierapetra (at Kavousi Vronda, Kephala Vasilikis and Halasmenos). Such a coincidence is even happier this time because the goddesses were found in their well-preserved sanctuaries and within their respective settlements, which are not more than 2-3 km away from each other.

Thus, we possess an exemplary assemblage of cultic artifacts. Several new features, which were unknown in the older goddesses, such as the excessive multiplication of their number at Kavousi Vronda or the first enthroned goddess at Kephala Vasilikis, have already instigated discussion. Clay analysis has already started to offer additional evidence on the production of these figures. The resolution of analysis that is now demanded for a final publication and which had been inconceivable in the 1930s has postponed a full contextual discussion of all these goddesses for the –hopefully- near future.

The inevitable aim of such a research process is twofold: On the one hand, the interpretative attempt of the figures, which may potentially vary between their identification with a cultic image, with a votive and/or with the image of a common worshipper; On the other hand, the meaning of the presence of these goddesses, if they are finally interpreted as such, in the Cretan Dark Age sanctuaries. The rather widespread view which assumes that they constitute a popular element in cult has to be critically approached, since it may be misguided by the general decline in the standards of material culture at the time. On the contrary, the evaluation of their presence within their sanctuaries may illuminate the creative processes, active at that time, of both Olympian and popular ancient Greek religion of later times.

Θεόδωρος Ηλιόπουλος

Αρχαιολόγος (PhD), Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

thelios2006@yahoo.gr

Η «Μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών» σήμερα

Ο κοροπλαστικός τύπος της «μινωικής θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» αποτελεί αντικείμενο έρευνας ακριβώς όσο και η μινωική θρησκεία στο σύνολό της, εφόσον τα πρώτα δείγματα του είδους δημοσιεύτηκαν ήδη το 1901. Το 1958 ο Αλεξίου μελέτησε συνολικά το θέμα, σε μία κλασική πια εργασία, παρακινούμενος από την ευτυχή συγκυρία της σύγχρονης εύρεσης των

δύο συνόλων θεαινών από το Γάζι και το Καρφί κατά την δεκαετία του 1930. Η ευτυχής αυτή συγκυρία επαναλήφθηκε στις μέρες μας, με την εύρεση τριών τώρα συνόλων θεαινών ανατολικότερα, στον Ισθμό της Ιεράπετρας (στον Βροντά Καβουσιού, την Κεφάλα Βασιλικής και τον Χαλασμένο). Η συγκυρία είναι αυτή την φορά ακόμη ευτυχέστερη διότι οι θεές βρέθηκαν μέσα στα καλά σωζόμενα ιερά τους, εντός αντίστοιχων οικισμών που δεν απέχουν πάνω από 2-3 χλμ μεταξύ τους.

Έχουμε έτσι στα χέρια μας ένα υποδειγματικό ανασκαφικό σύνολο λατρευτικών «τεχνέργων». Ορισμένα νέα, άγνωστα στις παλαιότερες θεές στοιχεία, όπως ο υπερβολικός πολλαπλασιασμός των θεαινών στον Βροντά του Καβουσιού ή η πρώτη ένθρονη θεά στην Κεφάλα της Βασιλικής, ήδη έχουν υποδαυλίσει κάποια συζήτηση. Αναλύσεις πηλού αρχίζουν να εισφέρουν επιπλέον στοιχεία για την παραγωγή των αγαλματίων αυτών. Η αδιανόητη για την δεκαετία του 1930 λεπτομέρεια που απαιτείται πια σε μία τελική δημοσίευση έχει μεταθέσει για το μέλλον -άμεσο ελπίζουμε- την συζήτηση για τις θεές αυτές βάσει όλων των ανασκαφικών δεδομένων.

Οι στόχοι στους οποίους μοιραία συγκλίνουν πια οι ερευνητικές αυτές διαδικασίες είναι δύο: αφενός η ερμηνευτική προσπάθεια, η οποία δυνάμει μπορεί να κυμανθεί μεταξύ λατρευτικής εικόνας, αναθήματος ή και εικόνας θνητού λάτρη, αφετέρου το νόημα της παρουσίας των θεαινών αυτών, αν τελικά τις ερμηνεύσουμε έτσι, στα κρητικά ιερά των Σκοτεινών Αιώνων. Η αρκετά διαδεδομένη τάση θεώρησής τους ως εκφάνσεων ενός υποτιθέμενου λαϊκότερου στοιχείου της λατρείας πρέπει να αντιμετωπιστεί κριτικά, διότι δυνατόν να παραπλανά η γενική την εποχή αυτή έκπτωση του υλικού πολιτισμού. Η αποτίμηση του τρόπου παρουσίας τους μέσα στα ιερά τους θα διαφωτίσει τις γενεσιουργές την εποχή αυτή διεργασίες της ελληνικής θρησκείας των ιστορικών χρόνων, τόσο της ολύμπιας όσο και της λαϊκής.

Mercourios Georgiadis

PhD, Teaching Associate, University of Nottingham

Mercourios.Georgiadis@nottingham.ac.uk

Leska at Kythera: A rural peak sanctuary

The discovery of a second peak sanctuary on the island of Kythera (MM II- LM I) will be the main theme of this paper. Leska is located at the western part of the island, on Mt Mermigkari, far from Kastri, the main settlement at the east coast, and its associated peak sanctuary, Ayios Yeoryios sto Vouno. In contrast to the rich finds from the latter, such as the impressive assemblage of numerous bronze figurines, at Leska simpler forms of offerings have been received. This peak sanctuary served the religious needs of an agropastoral population that lived in dispersed settlements, consisting of a few farmsteads in the hinterland of Kythera. Nevertheless, Leska was not a simple in character sanctuary as its location and finds strongly suggest. The sanctuary is situated within a complex sacred landscape at Mt Mermigkari, which included at least one cemetery and possibly a sacred cave. The offerings find close parallels to the ones attested at Ayios Yeoryios sto Vouno and at the same time local idiosyncrasies have been identified. The rituals at Leska include clear evidence of feasting taking place at the site and possibly of taboo regarding the consumption of particular foodstuff. The practice of magic may be associated with the rituals for asking the local deity for rain. The natural bedrock at the highest point of the summit was possibly the centre of beliefs and rituals related an epiphany of the deity to the worshippers. All these religious beliefs and rituals add significant symbolic and socio-political dimensions for the understanding of this rural peak sanctuary at Leska.

Μερκούριος Γεωργιάδης

PhD, Διδάσκων, Πανεπιστήμιο του Nottingham

Mercourios.Georgiadis@nottingham.ac.uk

Λέσκα Κυθήρων: ένα αγροτικό ιερό κορυφής

Η ανεύρεση δεύτερου ιερού κορυφής στο νησί των Κυθήρων (MM II-ΥΜ I) θα αποτελέσει το κεντρικό θέμα της παρούσας ανακοίνωσης. Η Λέσκα βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νησιού, στο όρος Μερμιγκάρη, μακριά από το Καστρί, τον κεντρικό παράκτιο οικισμό στα ανατολικά, καθώς και το κοντινό του ιερό κορυφής, τον Άγιο Γεώργιο στον Βουνό. Σε αντιδιαστολή με τα πλούσια ευρήματα του τελευταίου, και τη μοναδική σε ποσότητα ομάδα χάλκινων ειδωλίων, η Λέσκα απέδωσε πιο απλές, λαϊκές, προσφορές. Αυτό το ιερό κορυφής εξυπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες ενός αγροτοκτηνοτροφικού πληθυσμού, που κατοικούσε σε διασκορπισμένους συνοικισμούς, που αποτελούνταν από λίγες αγροικίες στην ενδοχώρα των Κυθήρων. Παρ' όλα αυτά η Λέσκα δεν είναι ένα απλοϊκό ιερό, όπως δείχνουν τόσο η τοποθεσία του όσο και τα ευρήματα του. Το ιερό αυτό είναι μέρος μιας περίπλοκης ιερής τοπογραφίας στο όρος Μερμιγκάρη, που περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα νεκροταφείο καθώς και πιθανότατα ένα ιερό σπήλαιο. Τα ευρήματα έχουν μεγάλη συνάφεια με αυτά από τον Άγιο Γεώργιο στον Βουνό και ταυτόχρονα τοπικές ιδιαιτερότητες. Οι τελετές στη Λέσκα περιλαμβάνουν έντονα το στοιχείο των κοινών γευμάτων στο χώρο και πιθανότατα περιορισμούς/ταμπού ως προς την κατανάλωση συγκεκριμένων τροφών. Επίσης, η τοπική πρακτική της μαγείας μπορεί να συσχετιστεί με την επίκληση της θεότητας για βροχή. Ο φυσικός βράχος στο ψηλότερο τμήμα της κορυφής στη Λέσκα πιθανότατα αποτελούσε το επίκεντρο δοξασιών και τελετών που σχετίζονταν με την επιφάνεια της θεότητας στον πιστό. Όλες αυτές οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και τελετές προσδίδουν σημαντικές συμβολικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις και βοηθούν στην κατανόηση αυτού του αγροτικού ιερού κορυφής στη Λέσκα.

Giorgos Georgiou

PhD, Senior Archaeological Officer, Department of Antiquities, Cyprus

ath-geo@cytanet.com.cy

Two new documents for the religion and ideology of Early Bronze Age Cyprus

In 1932, Porphyrios Dikaios excavated in the cemetery of Bellapais *Vounous* a terracotta model that has been ever since the basis of every discussion about religion and/or ideology of Early and Middle Bronze Age Cyprus. The model represented a circular enclosure, where a number of human figures and animals were engaged in a communal event. Most authorities have interpreted this model as a representation of a ritual.

In 2011, the writer excavated two new terracotta models in a tomb chamber at the necropolis of Nicosia *Agia Paraskevi*. Both models represent circular enclosures, where people participate to communal events. A number of similarities between the Bellapais and the Nicosia models betray that they are definitely related. On the other hand, a number of differences and new iconographic features enhance our knowledge and shed important new light on Bronze Age Cypriot ideology. The paper will present the two new models, their context and their relation with other coroplastic works of the Cypriot Bronze Age.

Γιώργος Γεωργίου

PhD, Αρχαιολογικός Λειτουργός Α, Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου

ath-geo@cytanet.com.cy

Δύο νέα τεκμήρια για τη θρησκεία και την ιδεολογία στην Κύπρο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

Το 1932, ο Πορφύριος Δίκαιος ανέσκαψε στο νεκροταφείο Μπέλαπαϊς *Βουνούς* ένα πήλινο ομοίωμα, που έχει από τότε εδραιωθεί στο επίκεντρο κάθε συζήτησης για τη θρησκεία και/ή την ιδεολογία της Πρώιμης και Μέσης Κυπριακής Χαλκοκρατίας. Το ομοίωμα παρουσιάζει έναν κυκλικό περίβολο, όπου ανθρώπινες μορφές και ζώα συμμετέχουν σε μια κοινοτική εκδήλωση. Οι περισσότεροι μελετητές έχουν ερμηνεύσει αυτό το ομοίωμα ως απεικόνιση μιας τελετουργίας.

Το 2011, ο γράφων ανέσκαψε στη νεκρόπολη της Αγίας Παρασκευής στη Λευκωσία δύο νέα πήλινα ομοιώματα σε ένα θαλαμοειδή τάφο. Τα δύο ομοιώματα απεικονίζουν κυκλικούς περιβόλους, όπου άνθρωποι συμμετέχουν σε εκδηλώσεις της κοινότητας. Ομοιότητες μεταξύ των παραστάσεων από το Μπέλαπαϊς και τη Λευκωσία δεν αφήνουν αμφιβολία πως αυτά σχετίζονται. Από την άλλη, διαφορές και νέα εικονογραφικά στοιχεία εμπλουτίζουν και προσθέτουν σημαντικά νέα στοιχεία στη γνώση μας για τις ιδεολογικές αναζητήσεις στην Κύπρο κατά την Εποχή του Χαλκού. Η ανακοίνωση θα παρουσιάσει τα δύο νέα ομοιώματα, τα συνευρήματά τους στον ταφικό θάλαμο και τη σχέση τους με άλλα έργα κοροπλαστικής της Κυπριακής Χαλκοκρατίας.

Θεόδωρος Ηλιόπουλος
(Βλ. Τ. Ελιόπουλος)

Matthew Haysom

PhD, Curator, British School at Athens at Knossos

knossoscurator@bsa.ac.uk

Mass and elite in Minoan extra-urban sanctuaries: a comparative perspective

The issue of social status has a long history in interpretations of Minoan extra-urban sanctuaries. Some scholars have emphasised their extra-urban setting, lack of impressive architecture, and masses of animal figurines, conjuring an image of the folksy religious places of pastoralists. Others emphasise the more impressive artefacts, inter-visibility with monumental buildings, and the stone vases inscribed with Linear A found at some of them, to interpret these places as arenas for the propagation of an ideology by the palatial elites. Many have combined these interpretations to construct more sophisticated narratives often involving change. Almost all scholars have had the parallel of later Archaic to Hellenistic Greek dedicatory practice, to some degree in their minds when interpreting the assemblages from these sites. In this paper I will make use of a more fine-grained comparison with later Greek dedicatory practice to highlight the distinctive elements of Minoan votive assemblages and to attempt a better understanding of how elite and other identities are materialised in extra-urban cult places.

Marios Kamenou

PhD candidate, University of Cyprus

marios.kamenou@gmail.com

The Cypriot Apollo Mageirios: a sacrifice cult

The present paper aims to investigate the cult of Apollo Mageirios at the sanctuary of Pyla, Cyprus, in order to enlighten the function of this Greek sanctuary, some specific aspects of its cult and the religious interactions with the Phoenician kingdom of Kition. The main purpose of the paper is the study of the characteristics of the deity through the analysis of its epithets Mageirios and Lakeutes, which indicate some religious aspects of the sanctuary such as the practice of a ritual symposium with the god Apollo in the role of the distributor of the sacrificial meal. The study includes some examples of parallel practices from other parts of the Greek world. The author discusses also several temple statues, as the so called μάγειροι, which help reveal the temple's connections with the Phoenician temple of Astarte in Kition. In addition, he examines the relation between sacrifice and divination in the sanctuary, highlighting other similar cases in Cyprus, studied through epigraphic and historical evidence.

Μάριος Καμένου

Πανεπιστήμιο Κύπρου

marios.kamenou@gmail.com

Ο Κύπριος Απόλλωνας Μαγείριος: μια λατρεία θυσίας

Η παρούσα ανακοίνωση στοχεύει να ερευνήσει τη λατρεία του Απόλλωνα Μαγείριου στο ιερό της Πύλας στην Κύπρο, με σκοπό να διαφωτίσει τη λειτουργία αυτού του ελληνικού ιερού, τα ιδιαίτερα στοιχεία της λατρείας του και τις θρησκευτικές αλληλοεπιδράσεις με το Φοινικικό βασίλειο του Κιτίου. Το κυρίως θέμα της έρευνας είναι η μελέτη των χαρακτηριστικών της θεότητας μέσα από την ανάλυση των επιθέτων του Μαγείριος και Λακευτής, που αναδεικνύουν κάποιες από τις λατρευτικές πτυχές του ιερού όπως η πρακτική του τελετουργικού συμποσίου με τον θεό Απόλλωνα στο ρόλο του θυσιαστή και του διανομέα του ιερού γεύματος. Η μελέτη συμπεριλαμβάνει και παραδείγματα κάποιων παράλληλων πρακτικών από άλλες περιοχές του Ελληνικού κόσμου. Ο συγγραφέας συζητά επίσης διάφορα αγάλματα από το ιερό, όπως αυτά των λεγόμενων μάγειρων, που συμβάλλουν στη ανάδειξη των σχέσεων του ιερού με το φοινικικό ιερό της Αστάρτης στο Κίτιο. Επιπρόσθετα, εξετάζει τη σχέση μεταξύ θυσίας και προφητείας στο πλαίσιο του συγκεκριμένου ιερού, παραθέτοντας παρόμοιες περιπτώσεις από την Κύπρο που έχουν μελετηθεί μέσα από επιγραφικές και ιστορικές πηγές.

Socrates S. Koursoumis

Archaeologist (MPhil), 37th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Hellenic Ministry of Culture and Sports

skoursoumis@yahoo.gr

Detecting the cult of a border sanctuary on the Messenian slopes of Mount Taygetos

An unpublished group of terracottas from the area of Elaiochorion in the Kalamata region, partly exhibited today in the Messenian Archaeological Museum, affirms the presence of an extrurban sanctuary related to the Messenian kome of Kalamai, along a mountainous road in the heart of Taygetos. The group consists of seventeen terracottas of the classical era (i.e. thirteen figurines, two plaques and two miniature vases). According to the man who delivered them to the museum, they were found in a cave, today lost, in the vicinity of the Demiova Monastery. Indications that at least two of the figurines depict women, either pregnant or in position for labour, allude to the cult of a feminine deity, related to the most critical moment in a woman's life: labour. A tripartite plaque depicting a nude, standing woman in the centre, with both hands placed on her head, flanked by two shorter male figures, may be indicative of the nature of the worshipped deity. The presence of this plaque type in Messenia and especially in Laconia, the offering of votive objects depicting women in critical moments of their lives, the association of this remote sanctuary with the cities of Sparta and Messene, are aspects of the topic to be thoroughly discussed in the coming paper, and may cast light on the understanding of the nature of the deity and its role in disputed area, where borders and ethnic identities were constantly changing.

Σωκράτης Σ. Κουρσούμης

Αρχαιολόγος (ΜΔΕ), ΛΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

skoursoumis@yahoo.gr

Ανιχνεύοντας την λατρεία ενός μεθοριακού ιερού στις πλαγιές του μεσσηνιακού Ταυγέτου

Το αδημοσίευτο έως σήμερα σύνολο πήλινων αντικειμένων από το Ελαιοχώρι Καλαμών, που εκτίθεται μερικώς στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός παρόδιου ιερού στην καρδιά του μεσσηνιακού Ταυγέτου, δίπλα στην αρχαία μεσσηνιακή κώμη των Καλαμών. Πρόκειται για δεκαεπτά πήλινα αντικείμενα κλασικών χρόνων, εκ των οποίων δεκατρία ειδώλια, δύο ανάγλυφα πλακίδια και δύο μικρογραφικά αγγεία, τα οποία, σύμφωνα με την μαρτυρία της παράδοσής τους, προέρχονται στο σύνολο τους από ένα χαμένο σήμερα σπήλαιο, που τοποθετείται σε μικρή απόσταση από την Ιερά Μονή Δημιόβης. Η πληροφορία αυτή, σε συνδυασμό με την ιδιοτυπία ορισμένων εκ των ειδωλίων που απεικονίζουν κατ' αποκλειστικότητα γυναικείες μορφές, ορισμένες μάλιστα σε κατάσταση εγκυμοσύνης ή στάση γέννας (;), παραπέμπουν στην λατρεία μίας γυναικείας θεότητας που συνδέεται με την πιο δύσκολη, οριακή στιγμή ενός γυναικείου βίου: τον τοκετό. Την εικόνα της φύσης της λατρευόμενης θεότητας συμπληρώνει ένα τρίμορφο πλακίδιο που απεικονίζει μία κεντρική, γυμνή, όρθια γυναικεία μορφή με τα χέρια ακουμπισμένα στο κεφάλι, η οποία πλαισιώνεται από δύο μικρότερες αρσενικές μορφές. Η παρουσία του τύπου του πλακιδίου αυτού στην Μεσσηνία αλλά κυρίως στην γειτονική Λακωνία, η προσφορά αναθημάτων που απεικονίζουν γυναίκες σε οριακές στιγμές του βίου τους, η πιθανή σχέση ενός μεθοριακού ιερού στην καρδιά του Ταυγέτου με τις πόλεις της Σπάρτης και της Μεσσήνης, αποτελούν ζητήματα που διευρύνουν την συζήτηση για την φύση της λατρευόμενης θεότητας και τον ρόλο της σε μία αμφισβητούμενη περιοχή με ρευστά σύνορα και ρευστές εθνοτικές ταυτότητες.

Panagiotis Kousoulis

Assistant Professor of Egyptology, University of the Aegean

kousoulis@rhodes.aegean.gr

Warding away the demonic in ancient Egypt: temple and extra-temple implications of the apotropaic magic in ancient Egypt

Our knowledge of demons has traditionally been embodied in the textual evidence, particularly ritual prescriptions designed to ward away or destroy malign entities. However, there is much material evidence that is perhaps more difficult to discern, and has been overlooked that can further our understanding of these rituals, and that raises new questions regarding the identity of ritual practitioners and agents of ritual transmission through the ancient world. Textual evidence emphasises the role of the literate priesthood or specialists, but the material evidence is often found in an extra-temple context—within the domestic or even military sphere. This ritual material crosses borders of the eastern Mediterranean world, both physically (where similar items or texts are found, sometimes locally transformed, in a range of locations) and intellectually, revealing patterns of transmission, adoption, and rejection of specific components and praxis. Ancient Egypt provides a useful case study to situate a broader study of demonology and apotropaic ritual in the southeastern Mediterranean world. The practice of magic and the conceptualisation of personified demonic agents are central to the Egyptian understanding of the workings of the world from the very continuation of the cosmos itself down to the vicissitudes of existence faced by individuals. In particular, both magic and the articulation of the involvement of demonic agency form two crucial links in ancient Egypt between individual existence on the human level and the level of nature or the cosmos, the realm of the gods. But while the notion of magic, *heka*, has a clear denotation in the Egyptian language and ideology, free from all pejorative connotations that are borne by modern terms and are so attached to the Western European understating of the term magic, a generic term for the demonic is completely lacking. The scope of this paper is to present and evaluate certain aspects of state and private implications of demonic exorcism in the Egyptian ritual.

Jessica L. Lamont

PhD Candidate, The Johns Hopkins University

jlamont2@jhu.edu

Μπουντουράκη Γεωργία

Υποψήφια διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

geobount@arch.uoa.gr

Of cults and curses: private and public religious ritual in Classical Xypete

This paper has two objectives: the first is to illuminate the dark, secretive ritual of cursing through a newly discovered cache of Classical curse tablets, defixiones, from the understudied Attic deme of Xypete (located northeast of Piraeus, beside the Long Walls). Excavations undertaken between 2001---2004 by the ΚΣΤ' Ephoreia along modern Piraeus Street unearthed a Classical cemetery, dating from the late 5th-4th c. BCE (ΑΔ 56-59). Among the graves were found two funerary -pyre burials (Οδός Πειραιώς 131-133), one of which produced four lead sheets inscribed with curses. The tablets were pierced by an iron nail, and deposited into the burnt grave containing the remains of a young woman. For one of these tablets (ΜΠ 11948) -a binding curse targeting a tavern keeper and his wife- we provide both English and Modern Greek translations, the first ever offered. The tablet invokes Hekate, Artemis, and Hermes, all in the guise of 'Underworld' ("χθονία") deities; the deme-worship of these same deities in their civic character (IG 13 986-7) will also be analyzed.

Secondly, we contextualize the private ritual act of cursing within the public religious rituals of this deme, using evidence from three local shrines and their worshippers. Interestingly, one citizen—Kephisodotos—appears in both contexts: making a public dedication to Hermes and, nearby, being "bound" by Hermes Chthonios in the aforementioned defixiones. These cults and dedications allow a reconstruction of public ritual in Xypete during the final, tumultuous years of the Peloponnesian War, complementing the private rites illuminated by the curse tablets.

Λατρείες και κατάρες: δημόσιες και ιδιωτικές θρησκευτικές πρακτικές στην Κλασική Ξυπέτη

Η παρούσα μελέτη έχει δύο στόχους: καταρχάς την εξέταση της σκοτεινής, μυστικοπαθούς τελετουργίας των αρών μέσα από το πρίσμα μιας πρόσφατα ανακαλυφθείσης ομάδας μολύβδινων καταδέσμων (defixiones) κλασικών χρόνων, προερχόμενης πιθανώς από τον αρκετά αγνοημένο δήμο της Ξυπέτης (βορειοδυτικά του Πειραιά, δίπλα στα Μακρά Τείχη). Ανασκαφές της ΚΣΤ' ΕΠΚΑ στην οδό Πειραιώς κατά τα έτη 2001 -2004 έφεραν στο φως ένα νεκροταφείο της κλασικής περιόδου, χρονολογούμενο στον ύστερο 5ο -4ο αι. π.Χ. (ΑΔ 56 -59). Στις ταφές συγκαταλέγονται και δύο πυρές (Πειραιώς 131 -133), στη μία εκ των οποίων ανευρέθησαν τέσσερις μολύβδινοι κατάδεσμοι, ενεπίγραφοι με αρές. Ήταν καρφωμένοι μαζί μέσω σιδερένιου ήλου και εναποθετιμένοι στην ταφική πυρά μίας νεαρής γυναίκας. Για τον ένα εκ των καταδέσμων (ΜΠ 11948) – μία κατάρα στοχεύουσα έναν ιδιοκτήτη καπηλείου και τη σύζυγό του – προσφέρουμε αγγλική μετάφραση και νεοελληνική απόδοση, οι πρώτες μέχρι στιγμής. Στον κατάδεσμο επικαλούνται η Εκάτη, η Άρτεμις και ο Ερμής, όλοι με την ιδιότητα χθονίων θεοτήτων· θα αναλυθεί επίσης η εντός του δήμου λατρεία των ίδιων θεοτήτων στον αστικό τους χαρακτήρα (IG 13 986 -7).

Στη συνέχεια, συνυφαίνουμε τις ιδιωτικές τελετουργικές πρακτικές των αρών με τις δημόσιες θρησκευτικές ιεροτελεστίες, χρησιμοποιώντας ενδείξεις από τρία τοπικά ιερά και τους λατρευτές τους. Αξιοσημείωτο είναι ότι ένας πολίτης – ο Κηφισόδοτος – εμφανίζεται και στις δύο περιστάσεις: να κάνει μια δημόσια ανάθεση στον Ερμή και, πλησίον, να "δένεται" από τον Χθόνιο

Ερμή σε έναν εκ των προαναφερθέντων καταδέσμων. Οι λατρείες και οι αναθέσεις αυτές επιτρέπουν την ανασύνθεση των δημόσιων ιεροτελεστιών στην Ξυπέτη στη διάρκεια των τελευταίων, ταραχωδών χρόνων του Πελοποννησιακού πολέμου, συμπληρώνοντας τις ιδιωτικές τελετουργίες που διαφαίνονται στους καταδέσμους.

Anastasia Leriou

Postdoctoral researcher, National and Kapodistrian University of Athens

nlериou@yahoo.gr

Re-positioning “rural” sanctuaries within the Cypro-Archaic societies: some considerations

As demonstrated by the several open-air sanctuaries dating from the Cypro-Archaic period, which have been located all over the Cypriot countryside, outdoor ritual activity must have played a significant role in CA religious practice. However, these sanctuaries, commonly characterised as “rural”, have not been studied thoroughly due to a) the scantiness of architectural remains and b) researchers’ focusing only on particular groups of finds, namely the sculptures and terracotta figurines. Combined with the total lack of related written sources, these factors have resulted in a very fuzzy picture concerning the rituals performed there, and, most importantly, the various meanings ascribed to these sanctuaries by the members of the communities associated with them.

The proposed paper aims at (initiating the process of) re-establishing the political/ ideological position of rural sanctuaries in CA societies by delineating their connections (if any) with the large urban centres, essentially the foci of central power in a period of clear political division, through their systematic comparison with urban cult centres, especially those in cities generally viewed as the kingdoms’ capitals. Moreover, and under the light of new discoveries (*Athienou-Malloura*, *Polis-Peristeries* etc), I propose to explore the concepts of cultural uniformity and variability among CA populations and communities (allegedly “multi-ethnic”, particularly after the advent of peoples from the Aegean and the Phoenicians) by attempting to identify common (formal & functional) features, as well as the differences characterising the material record associated with rural sanctuaries. This will eventually cast some light on the effectiveness of this category of archaeological evidence to detect cultural differentiation, as well as the character and extent of its manipulation by ancient peoples to consciously achieve cultural signalling.

Αναστασία Λερίου

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

nlериou@yahoo.gr

Επανατοποθετώντας τα αγροτικά ιερά στα πλαίσια των Κυπρο-Αρχαϊκών κοινωνικών: κάποιες σκέψεις

Όπως προκύπτει από τα πολυάριθμα ανοιχτά Κυπρο-Αρχαϊκά ιερά, που έχουν εντοπιστεί σε όλη την έκταση της κυπριακής υπαίθρου, οι υπαίθριες τελετουργίες πρέπει να έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις θρησκευτικές πρακτικές κατά την Κυπρο-Αρχαϊκή περίοδο. Ωστόσο, τα ιερά αυτά, που συνήθως αποκαλούνται «αγροτικά», δεν έχουν ερευνηθεί ακόμη σε βάθος λόγω α) της σπανιότητας των αρχιτεκτονικών λειψάνων και β) της τάσης των ερευνητών να επικεντρώνεται σε συγκεκριμένες ομάδες των κινητών ευρημάτων, και συγκεκριμένα στα γλυπτά και τα πήλινα ειδώλια. Σε συνδυασμό με την παντελή έλλειψη σχετικών γραπτών πηγών, οι παράγοντες αυτοί έχουν οδηγήσει σε μια πολύ συγκεχυμένη εικόνα σχετικά με τις τελετουργίες πραγματοποιούνταν εκεί, και, κυρίως, σχετικά με τα ποικίλα νοήματα που απέδιδαν στα αγροτικά ιερά τα μέλη των κοινοτήτων που συνδέονταν με αυτά.

Η προτεινόμενη ανακοίνωση στοχεύει στην (έναρξη της διαδικασίας για την) «αποκατάσταση» της θέσης (πολιτικής/ ιδεολογικής) των αγροτικών ιερών στις Κυπρο-Αρχαϊκές κοινωνίες

οριοθετώντας τις σχέσεις τους (εφόσον υπήρχαν) με τα μεγάλα αστικά κέντρα, ουσιαστικά τους πυρήνες της κεντρικής εξουσίας σε μια περίοδο σαφούς πολιτικής διαίρεσης. Αυτό θα επιτευχθεί μέσω της συστηματικής σύγκρισής τους με τα αστικά κέντρα λατρείας, ειδικά με εκείνα στις πόλεις που σε γενικές γραμμές θεωρούνται οι πρωτεύουσες των Κυπριακών βασιλείων. Επιπλέον, και υπό το φως νέων ανακαλύψεων (Αθηνού-Μάλλουρα, Πόλις-Περιστεριές κλπ), σκοπεύω να εξετάσω την πολιτισμική ομοιομορφία και πολυμορφία μεταξύ των Κυπρο-Αρχαϊκών πληθυσμών και κοινοτήτων (θεωρητικά «πολυ-εθνικών/ πολυ-πολιτισμικών», ιδιαίτερα μετά την έλευση πληθυσμών από το Αιγαίο και των Φοινίκων), προσπαθώντας να εντοπίσω τα κοινά (μορφολογικά & λειτουργικά) χαρακτηριστικά, καθώς και τις διαφορές που χαρακτηρίζουν το αρχαιολογικό υλικό από τα αγροτικά ιερά. Κάτι τέτοιο αναμένεται να φωτίσει το πόσο αποτελεσματική είναι η χρήση της δεδομένης κατηγορίας αρχαιολογικών τεκμηρίων στην διαδικασία ανίχνευσης πολιτισμικής διαφοροποίησης, αλλά και τον χαρακτήρα/ έκταση της διαχείρησής της από τους αρχαίους πληθυσμούς, ώστε να επιτύχουν συνειδητή πολιτισμική σηματοδότηση.

Marlen Mouliou

Lecturer in Museum Studies, National and Kapodistrian University of Athens

mmouliou@arch.uoa.gr

People and ancient objects of magic: interpreting symbols, tracing personal experiences in the Greek archaeological museum

The evocation of good fortune and the repulsion of misfortune are two natural human drives that connect generations across time, subsequently shaping their superstitions and practices around the mysterious power of “magic” and its effect on their lives. In the ancient Greek world, magic, either as a phenomenon or an alternative worldview, although not endorsed by official religion or state authority, has been an integral part of everyday social life imprinted upon an array of material remnants, be them apotropaic protective objects against the evil or symbols of fertility and abundance. In the Greek archaeological museums today, collectors of the ancient world, the representation of magic is underestimated and possibly approached with uneasiness and skepticism within a scientific frame of mind, which favors objective and reasoned interpretations against other more personal, subjective and emotional ones.

As a result, a number of questions can be raised. In what extent are objects of magic represented in the displayed collections of the Greek archaeological museums, be them means for the evocation of good fortune or for the provocation of misfortune or indeed for the protection against bad spells? Which interpretive approaches represent the official museum discourse? How effectively do museums encourage their visitors to connect with the ancient world by comparing objects, ideas and practices that reveal humans’ connections with magic? And how can we combine the unofficial and personal public discourse on the subject with the prevailing epistemological one of the museum? We propose to answer the above questions by drawing on a variety of resources such as: i) museum objects of the ancient Greek world, currently on display in state and private archaeological museums of Athens and their contextual exhibition environment; ii) museum texts that narrate stories about them; iii) museum visitors who carry their own superstitions and bearings on the subject; and finally iv) a variety of museological practices that expose the potential of participatory interpretation in museum exhibitions.

Μάρλεν Μούλιου

Λέκτορας Μουσειολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

mmouliou@arch.uoa.gr

Άνθρωποι και αρχαία αντικείμενα μαγείας: ερμηνεύοντας σύμβολα, ανιχνεύοντας ανθρώπινες εμπειρίες στο ελληνικό αρχαιολογικό μουσείο

Ένα από τα ζητήματα που ίσως διαχρονικά ενώνει τους ανθρώπους ανεξάρτητα από τις εκάστοτε ανά εποχή κοινωνικές και πολιτισμικές διακρίσεις είναι η επιθυμία για πρόκληση της τύχης ή/και για απώθηση του κακοτυχίας, διαμορφώνοντας συνακόλουθα προλήψεις και πρακτικές που σχετίζονται με τη μυστηριακή δύναμη του «μαγικού» και την επίδρασή του στους ανθρώπους. Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, η μαγεία ως φαινόμενο ή ως σύστημα εναλλακτικής θεώρησης του κόσμου, δεν υιοθετήθηκε από την επίσημη θρησκεία και εξουσία μολονότι ενταγμένο στην

καθημερινή κοινωνική ζωή και ανιχνεύσιμο σε ποικίλα υλικά αρχαιολογικά κατάλοιπα, σύμβολα προστασίας και αποτροπής του κακού ή γονιμότητας και αφθονίας.

Στα σημερινά ελληνικά αρχαιολογικά μουσεία, συλλέκτες του αρχαίου κόσμου, η ερμηνεία του «μαγικού» εξακολουθεί ίσως να υποτιμάται και να προσεγγίζεται με αμηχανία ή σκεπτικισμό στο πλαίσιο ενός επιστημονικού τρόπου θεώρησης των πραγμάτων, αρχαίων και νέων, που συνήθως προκρίνει ορθολογικές και αντικειμενικές θεωρήσεις έναντι άλλων πιο προσωπικών και συναισθηματικών εμπειριών και ερμηνειών. Πόσο ανιχνεύσιμα και αναγνωρίσιμα είναι, λοιπόν, σήμερα στις συλλογές των μουσείων ποικίλα αντικείμενα μαγείας του αρχαίου κόσμου, ως μέσα για την εφέλκυση της τύχης, την επίκληση της προστασίας ή την πρόκληση του κακού; Ποιες ερμηνευτικές προσεγγίσεις επιλέγονται γι' αυτά από τον επίσημο λόγο των μουσείων; Πόσο βοηθούν τους επισκέπτες τους να συνδεθούν με τον αρχαίο κόσμο συγκρίνοντας αντικείμενα, ιδέες και πρακτικές που φανερώνουν τις διαχρονικές σχέσεις των ανθρώπων με το μαγικό καλό ή κακό; Και πώς μπορεί να συνδυαστεί και να αξιοποιηθεί μουσειολογικά ο ανεπίσημος λόγος των επισκεπτών και οι όποιες αντιλήψεις τους για το θέμα με τον επίσημο λόγο του μουσείου;

Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά, η παρούσα πρόταση θα αντλήσει υλικό και ιδέες από:

α) αντικείμενα του αρχαίου ελληνικού κόσμου που εκτίθενται σε δημόσια και ιδιωτικά μουσεία της Αθήνας, καθώς και το συγκεκριμένο περιβάλλον έκθεσής τους,

β) τα κείμενα που τα υπομνηματίζουν αφηγούμενα τις ιστορίες τους,

γ) τους επισκέπτες-θεατές τους και τις δικές τους προλήψεις και συμπεριφορές για το θέμα, και τέλος

δ) ποικίλες σύγχρονες μουσειολογικές πρακτικές που υποστηρίζουν και αναδεικνύουν τη δυναμική της συμμετοχικής ερμηνείας στο μουσείο.

Nikolas Papadimitriou

PhD, Curator, Museum of Cycladic Art

npapad@cycladic.gr

Variations in the interpretation of funerary rituals in the LBA Aegean, Cyprus and the Levant. A question of context or theory?

During the LBA, collective (“family”) tombs with side entrances and *dromoi* were widely used in the Aegean, Cyprus and parts of the Levant. Several scholars have stressed their structural similarities and tried to explain their concurrent use as the result of cultural diffusion, trade relations, ethnic affiliations, etc. Initially, such tombs were thought to have held only rich burials, and were thus associated with a common ‘elite ideology’. Gradually, however, it became evident that they were used by wider sectors of society in all three areas. In fact, what unified such tombs was not their social standing but the uniformity of ritual practices performed in their spaces.

The approaches used to identify and interpret ritual activities differ from one region to another. To a certain extent, this is due to contextual variation (e.g. Mycenaean tombs were built in extramural cemeteries while Ugaritic ones under the houses of the living). But closer inspection reveals that such differences reflect also diverse theoretical concerns and trajectories.

In my paper, I will examine how public funerary rituals in LBA collective tombs have been treated in Aegean, Cypriot and Levantine archaeology. I will first discuss possible conflicts in the underlying concepts and methodologies, and then explore whether current structural and performative approaches can be meaningfully applied in all three cases. This exercise is expected to test both the limitations of archaeological data and the ability of modern theoretical analyses of public/popular ritual to adjust to the specificities of varied social-historical contexts.

Valia Papanastasopoulou

PhD Candidate, National and Kapodistrian University of Athens

valiapapanas@yahoo.gr

Popular religion in ancient Judah during the 8th and 7th centuries B.C. The case of the female pillar figurines

A very common find which comes from the excavations at settlements in modern Israel are the known Judean pillar figurines. They are a specific type of female figurines, which are derived mainly from the area of the southern ancient kingdom of Judah. Their presence is limited between the 8th and 7th century B.C. During these centuries the religious behaviour of the inhabitants in the kingdom of Judah was the subject of an intense criticism by the prophets, who condemned every act of religious deviation from monotheism in the name of their national god of Israel, Yahweh. The Old Testament presents also the people of Judah to worship other gods (Asherah, Baal) or to exercise various syncretistic practices condemned by Yahwism (human sacrifices, divination etc.) and generally to ignore the orders of the official religious authorities and to practice the popular religion. This paper will deal with one aspect of the popular religion of Judah during the 8th and 7th century BC and more specifically the pillar figurines. We will attempt to research the relationship of those figurines with the popular religion in ancient Judah. We will examine their typology, their context of their discovery (tombs, houses, domestic shrines) and their total absence from the official sanctuaries. We will discuss their use and function in the religious life of the ancient Jews of this period, and also their relationship with the famous "Asherim", mentioned in the text of the Old Testament and their possible relationship to the worship of the goddess Asherah or Astarte.

Βάλια Παπαναστασοπούλου

Υποψήφια διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

valiapapanas@yahoo.gr

Η λαϊκή θρησκεία στον αρχαίο Ιούδα κατά τον 8^ο και 7^ο αι. Η περίπτωση των γυναικείων κιονόσχημων ειδωλίων

Ένα πολύ συνηθισμένο εύρημα που προέρχεται από τις ανασκαφές σε οικισμούς στο σημερινό Ισραήλ αποτελούν τα ιουδαϊκά κιονόσχημα ειδώλια. Αποτελούν έναν συγκεκριμένο τύπο γυναικείων ειδωλίων, τα οποία προέρχονται κυρίως από την περιοχή του νότιου αρχαίου βασιλείου του Ιούδα και η παρουσία τους περιορίζεται χρονικά μεταξύ του 8^{ου} και 7^{ου} αιώνα π.Χ. Πρόκειται για την εποχή κατά την οποία στο βασίλειο του Ιούδα η θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων του αποτελεί αντικείμενο έντονης κριτικής από την πλευρά των προφητών, οι οποίοι στο όνομα του εθνικού θεού του Ισραήλ, του Γιαχβέ καταδικάζουν κάθε ενέργεια θρησκευτικής απόκλισης από το μονοθεϊσμό. Η Παλαιά Διαθήκη μας παρουσιάζει το λαό του Ιούδα να λατρεύει και άλλους θεούς (Ασερά, Βαάλ) ή να ασκεί συγκρητιστικές πρακτικές που καταδικάζονται από το Γιαχβισμό (ανθρωποθυσίες, μαντεία κ.ά.) και γενικότερα να διαφοροποιείται από τους επίσημους φορείς ακολουθώντας τους δρόμους της άσκησης της λαϊκής θρησκείας. Η παρούσα ανακοίνωση θα ασχοληθεί με μία από τις εκφάνσεις της λαϊκής θρησκείας του Ιούδα στον 8^ο και 7^ο αιώνα π.Χ. και πιο συγκεκριμένα τα κιονόσχημα ειδώλια. Θα επιχειρήσουμε να ερευνήσουμε τη σχέση των συγκεκριμένων ειδωλίων με τη λαϊκή θρησκεία στο αρχαίο βασίλειο του Ιούδα. Θα εξετάσουμε την τυπολογία τους, το χώρο εύρεσής τους (τάφοι, οικίες, οικιακά ιερά) και την πλήρη απουσία τους από τα επίσημα ιερά. Θα συζητήσουμε τη χρήση τους και τη λειτουργία τους στη λατρευτική ζωή των αρχαίων Ιουδαίων της περιόδου, αλλά και την σχέση τους με τα λατρευτικά αντικείμενα «Ασερίμ» που αναφέρονται στο κείμενο της Παλαιάς Διαθήκης και την ενδεχόμενη σχέση τους με τη λατρεία της θεάς Ασερά ή Αστάρτης.

Lefteris Platon

Associate Professor of Prehistoric Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens
eplaton@arch.uoa.gr

A Minoan “hytros”? An unexpected archaeological evidence for the possible pre-historic origin of an ancient Greek ceremonial practice

The recent restoration of a peculiar vessel from Zakros leads to “a tour” in the ancient Greek religion, aiming to the definition of its function. It deals with a tripod cooking pot, which has taken the form of “kernos”, due to the application of a number of small cupules on its exterior surface. The generally accepted interpretation of “kernos” is that of a vessel connected with the ceremony of “panspermia”, namely the simultaneous offering to the Deity of a symbolic proportion of all the cultivated goods, in order to protect the agricultural production. Philological sources refer to a similar ceremony which used to take place during the Athenian “Anthesteria”. Nevertheless, it is more interesting that this practice is cited in the third day of the festival, which was called “Hytrōi”. According to the most prevalent opinion, this name derived from the use of “hytros”, a cauldron used for boiling the various offerings.

The form of the Zakrian vessel would certainly satisfy the needs of such a practice. The small cupules would accept, or simply symbolize, the various offerings, while the whole vase would be used for the preparation of the food. In the Athenian festival, the “Hytrōi” ceremony leads to the departure of the spirits of Dead, who had settled in the city. It deals with the last part of a “folk” festival, since all the people, including slaves, participated in it. Regarding mythology, this part is connected with a great flood and a rising of the waters. On the light of such information, the use of the Zakrian “hytros”, in the frame of memories of similar events taken place during the Bronze Age, appears as a strong possibility.

Λευτέρης Πλάτων

Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
eplaton@arch.uoa.gr

Ένας μινωικός «χύτρος»; Μία απρόσμενη αρχαιολογική μαρτυρία για την πιθανή προϊστορική καταγωγή ενός αρχαιοελληνικού τελετουργικού

Η πρόσφατη αποκατάσταση ενός ιδιότυπου σκεύους από τη Ζάκρο οδηγεί σε μία περιήγηση στο χώρο της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, με στόχο τον προσδιορισμό της χρήσης του. Πρόκειται για μία τριποδική χύτρα, που, με την προσθήκη κοτυλίσκων εξωτερικά, έχει προσλάβει τη μορφή «κέρνου». Η γενικά αποδεκτή ερμηνεία του «κέρνου» είναι ότι πρόκειται για τύπο που συνδέεται με την τελετουργία της «πανσπερμίας», της ταυτόχρονης προσφοράς δηλαδή στη θεότητα συμβολικής ποσότητας όλων των καλλιεργουμένων ειδών, για την προστασία της αγροτικής παραγωγής. Φιλολογικές πηγές αναφέρονται σε ένα παρόμοιο τελετουργικό που ελάμβανε χώρα στα αθηναϊκά Ανθεστηρία. Πιο ενδιαφέρον ωστόσο είναι, πως η συγκεκριμένη τελετουργία τοποθετείται στην τρίτη ημέρα της εορτής, η οποία και ονομαζόταν «Χύτροι». Κατά την επικρατέστερη άποψη, αυτή η ονομασία προέκυψε από τη χρήση του «χύτρου», δηλαδή ενός καζανιού για το βράσιμο των προσφερομένων ειδών.

Η μορφή του ζακρίτικου αγγείου ασφαλώς θα ικανοποιούσε τις απαιτήσεις ενός παρόμοιου τελετουργικού. Οι κοτυλίσκες θα δέχονταν, ή απλώς θα συμβόλιζαν, τα προσφερόμενα είδη, ενώ

το δοχείο θα χρησίμευε για την παρασκευή του εδέσματος. Στο πλαίσιο της αθηναϊκής εορτής, η τελετουργία των «χύτρων» οδηγούσε στην απομάκρυνση των πνευμάτων των νεκρών, που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη. Πρόκειται για το τελευταίο τμήμα μίας «λαϊκής» εορτής, αφού σε αυτή συμμετείχαν όλοι οι κάτοικοι, ακόμα και οι δούλοι. Μυθολογικά, το τμήμα αυτό συνδέεται με μία μεγάλη καταστροφή από κατακλυσμό και άνοδο των νερών. Στο φως αυτών των πληροφοριών, η χρήση του ζακρίτικου «χύτρου» στο πλαίσιο της ανάμνησης ανάλογων γεγονότων που διαδραματίστηκαν την Εποχή του Χαλκού παρουσιάζεται ως μία σοβαρή πιθανότητα.

Clarisse Pretre

Chargé de recherche, CNRS, École Française d'Athènes

clarisse.pretre@gmail.com

From the fibule to the amulet: the ambivalence of Thasian Artemis through her offerings

From the early Archaic period to the end of the Hellenistic time, the sanctuary of Artemis in Thasos has yielded a great quantity of offerings. If some categories (figurines, ceramics) do not present local particularism and may be analyzed in the broader dedicatory context concerning all the sanctuaries of the Greek world, the Thasian specificity of some other offerings goes beyond creation and artisanal production: thus, it's possible to bring up new facets of Artemis, who, thanks to the new interpretation of her offerings, gives up the simple role of protective positive goddess of the women to cover a darker dimension characteristic of Hecate. This paper aims to show how we slip imperceptibly, through the symbolic offerings (astragaluses of amber, tokens out of crystal, prophylactic amulets) and the reinterpretation of ritual practices, to another Artemis, close to superstition and magic.

Από την πόρπη στο φυλακτό: Η αμφιθυμία της Αρτέμιδος της Θάσου διαμέσου των αναθημάτων της

Απο την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο μέχρι το τέλος της ελληνιστικής εποχής, το ιερό της Αρτέμιδος στη Θάσο έχει αποδώσει μεγάλη ποσότητα αναθημάτων. Εάν κάποιες κατηγορίες (ειδώλια, κεραμική) δεν παρουσιάζουν ούτε τοπική ιδιαιτερότητα και μπορούν να θεωρηθούν σε ένα πιά ευρύ αναθηματικό πλαίσιο σχετικά με τα υπόλοιπα ιερά του ελληνικού κόσμου, η θασιακή ιδιομορφία μερικών άλλων αναθημάτων υπερβαίνει τη δημιουργία και τη βιοτεχνική παραγωγή. Μπορούμε να υπογραμμίσουμε νέες εικόνες της θεάς, η οποία χάρη στη νέα ερμηνεία των αναθημάτων της, εγκαταλείπει τον απλό ρόλο της προστατευτικής ευεργετικής θεάς των γυναικών, καλύπτοντας την μαύρη όψη της Εκάτης.

Ο στόχος αυτής της παρουσίασης θα είναι να εμφανίσει πώς περνάμε ανεπαίσθητα, με τη βοήθεια των συμβολικών αναθημάτων (αστράγαλοι σε κεχριμπάρι, κέρματα σε κρύσταλλο, αποτρεπτικά φυλακτά) και την ανάλυση των λειτουργικών πρακτικών, προς μία άλλη Αρτέμιδα στα όρια της δεισιδαιμονίας και της μαγείας.

Santo Privitera

Postdoctoral Fellow, National and Kapodistrian University of Athens

XXXXXXXXXX

Inverting vases in Minoan Crete: where? when? for what purpose?

Inverted conical cups (so-called skoutelia) have been reported many times during excavations at Cretan sites of the Middle and Late Bronze Age. The fact that such vessels were found inside buildings related with cultic and ritual activities (sanctuaries, shrines, houses as well as tombs), and that in a few cases they were apparently containing some liquid or semi-liquid substance has led the scholars to hypothesize that skoutelia were used to pour a libation for a supernatural being, either a deity or a dead ancestor. At any rate, several data pertaining to their original find-spots have been underestimated, which could help highlighting the variety of ritual actions, which are hinted at by the discovery on the island of vases upside down. Against such a frame, this article reviews the ritual record of inverted conical cups in Minoan Crete and is aimed to tentatively answer questions such as: Where and in which occasion were Bronze Age Cretans offering such libations and/or offerings? Who was, in their mind, the recipient of such offerings? Was there an evolution of this elementary ritual over time? Was it spread outside Crete as well?

Gina Salapata

Senior Lecturer, Massey University, New Zealand

G.Salapata@massey.ac.nz

Tokens of piety: inexpensive votive offerings as functional and symbolic objects

A customary way of demonstrating piety in the Greek world was to dedicate a votive offering. This established a lasting, personal relationship between deity and dedicant which, though unequal and uncertain, was expected to be reciprocal.

Small, inexpensive and mass-produced offerings are often considered to be dedications of the lower socio-economic strata. Though this could indeed have been the case in some instances, it is also likely that such offerings were determined by the occasion. Routine piety (eg. casual visit to a sanctuary, participation in a festival or ritual, presentation of first fruits) would have called for simple tokens of respect offered by both poor and rich individuals. Conversely, moments of crisis or special occasions may have called for richer offerings.

Even though votives were more permanent expressions of piety than transitory sacrifices and libations, inexpensive offerings may have been exhibited very briefly, if at all, in which case the act of giving mattered more than the gift's monetary value. Similarly, if offerings (especially pottery) were used in a ceremony previous to their deposition, the gesture would have been more important than the conveyer. Other offerings, such as personal or homemade items, had emotional value and thus may have carried special significance that surpassed monetary value. Practical considerations, such as portability or local availability, may also have influenced votive choice. Finally, small generic offerings could have been dedicated in groups to produce specific personal narratives that related to the personal circumstances of the dedicant or the character of the recipient deities.

Eleni Salavoura

Archaeologist (PhD), Acropolis Restoration Service, Hellenic Ministry of Culture and Sports
elenisalavoura@yahoo.com

Mount Lykaion (Arcadia) and Mount Oros (Aegina): Two cases of Late Bronze Age sacred “high places”

The evidence of the Linear B tablets, the frescoes and depictions in small-scale works, with most representative those carved on signet rings and seals, show that open air cult places, isolated hill-top sanctuaries and sacred groves played a key role in the Cretan-Mycenaean religion. In this paper we study two cases of Late Bronze Age cult activity on high peaks of the mainland Greece, outside the immediate orbit of the palaces. These are the summit of Prophitis Elias of Mount Lykaion in Arcadia (1382 m) and Mount Oros on Aegina (532 m), the highest peak of the Saronic Gulf. Besides the fact that both sites are connected with Zeus, whose cult is directly linked to atmospheric phenomena, G. Welter diagnosed similarities in the choice of location and the lay out of the sacred buildings of the Hellenistic period. However, the finds from the two summits prove that the roots of the cult are deeper. Based on the settlement pattern of the wider region, the archaeological finds and the cults themselves we'll try to investigate the nature of human activity, the role and contribution of the highland shrines in the establishment and function of Late Helladic III societies, as well as we'll detect similarities and differences between the two sites

Ελένη Σαλαβούρα

Αρχαιολόγος (PhD), Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
elenisalavoura@yahoo.com

Λύκαιον (Αρκαδίας) και Όρος (Αίγινας): Δύο περιπτώσεις Υστεροελλαδικών υπαίθριων ιερών σε ψηλές κορυφές

Οι μαρτυρίες των πινακίδων της Γραμμικής Β, οι παραστάσεις των τοιχογραφιών αλλά κυρίως της μικροτεχνίας —με αντιπροσωπευτικότερες αυτές στις σφενδόνες των δακτυλίων και σε σφραγιδολίθους— δείχνουν ότι υπαίθριοι χώροι, απομακρυσμένα ιερά σε κορυφές και ιερά άλση διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στην κρητομυκηναϊκή θρησκεία. Στην ανακοίνωση εξετάζονται δύο παραδείγματα άσκησης λατρείας σε υψηλές κορυφές της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, έξω από την άμεση επικράτεια των ανακτόρων. Πρόκειται για την κορυφή Προφήτης Ηλίας του Λυκαίου της Αρκαδίας (1382 μ.) και το Όρος της Αίγινας (532 μ.), την ψηλότερη κορυφή του Σαρωνικού. Εκτός από το γεγονός ότι πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για λατρεία του Δία, που συνδέεται άμεσα με τα καιρικά φαινόμενα, ο G. Welter διέγνωσε ομοιότητες ως προς την επιλογή της θέσης και τη χωροθέτηση των ιερών κτισμάτων των ελληνοιστικών χρόνων. Οι ρίζες της λατρείας είναι όμως βαθύτερες, όπως απέδειξαν τα ευρήματα από την κορυφή τους. Με βάση το οικιστικό πλέγμα της ευρύτερης περιοχής, τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις ίδιες τις λατρείες θα διερευνήσουμε τον χαρακτήρα της ανθρώπινης δραστηριότητας, τον ρόλο και τη συμβολή των ορεινών ιερών στη συγκρότηση και λειτουργία των κοινωνιών της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ εποχής και θα ανιχνεύσουμε ομοιότητες και διαφορές των δύο θέσεων.

Ann-Louise Schallin

Researcher, Department of Historical studies, University of Gothenburg and Swedish Institute at Athens

ann-louise.schallin@sia.gr

Indications of cultic ritual at the Mycenaean potter's workshop at Mastos in the Berbati Valley

Popular cultic ritual in the Mycenaean period is not very well researched. The evidence of popular cult may be somewhat more difficult to grasp than the evidence of the official and palatial contexts and this is reflected in the ongoing research. Evidence of official cult practice can be drawn from a number of sources, the most evident being iconographic and archaeological. The popular sphere of the Mycenaean religion is more embedded in the archaeological matrix and other sources than pure archaeological are hard to find.

This paper focuses on libations in Mycenaean popular cult. The point of departure is the LH IIIA2/B1 so-called potter's workshop at Mastos in the Berbati Vally. Rather obscure cases indicating cultic libation ritual have been attested here. Similar evidence has been recorded at LH IIIC Asine. Both the Mastos and Asine cases are presented and analysed in their chronological, geographical and cultic contexts. The aim is to strengthen the obscure evidence of popular cultic practice and to investigate parallel actions in other Mycenaean cultural spheres, such as libation ritual performances at cemeteries and in palatial contexts.

Panagiota Polychronakou-Sgouritsa

Professor of Prehistoric Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens

nsgourit@arch.uoa.gr

Mycenaean figurines revisited

The Mycenaean figurines, anthropomorphic, animals, groups, furniture and a few other species, despite their low quality, were examined from the very beginning by many scholars, who paid a special attention, mainly, to the burial finds. Still, the discovery of a substantial amount of these items in settlements, in a multiple milieu and in several contexts, such as in rooms of settlements independent from palaces, in palaces and in areas characterized as sacred, enforces their re-examination, mostly of their meaning and their typology.

Παναγιώτα Πολυχρονάκου Σγουρίτσα

Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

nsgourit@arch.uoa.gr

Επανεξετάζοντας τα Μυκηναϊκά ειδώλια

Τα Μυκηναϊκά ειδώλια, ανθρωπόμορφα, ζώομορφα, συμπλέγματα, έπιπλα και ελάχιστα άλλων κατηγοριών, αν και χαμηλής ποιότητας αντικείμενα, προσέλκυσαν πολύ νωρίς το ενδιαφέρον των ερευνητών και δέχθηκαν διάφορες ερμηνείες, με την προσοχή εστιασμένη, κυρίως, στα ταφικά ευρήματα. Με την αποκάλυψη πολλών πλέον ειδωλίων και σε οικισμούς, σε περιβάλλον και με συνευρήματα ποικίλα, σε δωμάτια οικισμών ανεξάρτητων από ανακτορικά κέντρα, σε ανακτορικά συγκροτήματα καθώς και σε χώρους που χαρακτηρίζονται ως ιερά, επιβάλλεται η επανεξέτασή τους, κυρίως της ερμηνείας και, ως ένα σημείο, και της τυπολογίας τους.

Evi Sikla

Archaeologist (PhD), 3rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Hellenic ministry of Culture and Sports

evisik@gmail.com

Aspects of domestic cult in minoan Crete: the evidence of the figurines

Most studies on the domestic cult of Middle and Late Bronze Age Crete identify cult with the existence of domestic shrines. At the same time, the presence of figurines in domestic environments is considered one of the most certain archaeological indications for the existence of shrines and cultic practice. The present paper has two objectives. The first is the re-examination of figurines as indexes of domestic cult. The second is to point out aspects of Minoan popular religion that are associated with the use of figurines in houses and are independent from the worship of deities, while intertwined into facets of everyday life seemingly unrelated to religion. The interpretation of the figurines that have been found in settlements has been largely determined by the fact that most Minoan figurines have been excavated in extra-urban cult places. This has led to one-sided interpretations: they are considered votives for deities almost exclusively, and also indicators of cult practice wherever they are found.

In this paper, I re-examine the archaeological evidence for their usage in settlements, such as Malia, Kommos, and Palaikastro, taking into consideration the insights provided by archaeological, anthropological, ethnographic and religious studies. These studies have shown that, on the one hand, figurines can be bearers of multiple meanings and used variously in different social contexts simultaneously. On the other hand, they are not always associated with the worship of deities. It is proposed that figurines actually connect what are usually considered opposing components of social life, such as official cult and domestic life.

Εύη Σίκλα

Αρχαιολόγος (PhD), Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

evisik@gmail.com

Όψεις της οικιακής λατρείας στη Μινωική Κρήτη: η μαρτυρία των ειδωλίων

Η οικιακή λατρεία στην Κρήτη της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού ταυτίζεται με την ύπαρξη οικιακών ιερών στην πλειοψηφία των σχετικών μελετών. Ταυτόχρονα, η παρουσία ειδωλίων σε οικιακό περιβάλλον θεωρείται μία από τις πλέον σίγουρες αρχαιολογικές ενδείξεις για την ύπαρξη ιερών και γενικότερα την άσκηση οικιακής λατρείας. Η παρούσα μελέτη έχει διπλό στόχο: την επανεξέταση του ρόλου των ειδωλίων ως δεικτών οικιακής λατρείας και τη συνακόλουθη επισήμανση ότι στοιχεία της μινωικής λαϊκής θρησκείας, όπως αυτά εκφράζονται στη χρήση των ειδωλίων σε οικιακά περιβάλλοντα, είναι ανεξάρτητα από τη λατρεία των θεοτήτων και ενυφασμένα σε όψεις της καθημερινότητας που φαινομενικά μόνο δεν σχετίζονται με τη θρησκεία. Η ερμηνεία των ειδωλίων που έχουν βρεθεί σε οικισμούς έχει καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι τα προσσότερα ειδώλια έχουν ανασκαφεί σε υπαίθρια ιερά. Αυτό έχει οδηγήσει σε μονοσήμαντες ερμηνείες τους: θεωρούνται σχεδόν αποκλειστικά αφιερώματα σε θεότητες και αντικείμενα τα οποία δηλώνουν την τέλεση τελετουργιών οπουδήποτε βρεθούν.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να ισορροπήσει την παραπάνω εικόνα. Επανεξετάζει τα αρχαιολογικά στοιχεία για τη χρήση των ειδωλίων σε οικισμούς όπως τα Μάλια, ο Κομμός, το Παλαίκαστρο κ.α. μέσα από το ερμηνευτικό πρίσμα αρχαιολογικών, ανθρωπολογικών, εθνογραφικών αλλά και θρησκευολογικών μελετών, οι οποίες έχουν καταδείξει αφενός ότι τα ειδώλια αποτελούν μια κατηγορία αντικειμένων που χαρακτηρίζονται από πολυσημία συμβολισμών και πολυλειτουργικότητα και αφετέρου ότι δεν σχετίζονται πάντοτε με τη λατρεία των θεοτήτων. Προτείνεται ότι τα ειδώλια συνδέουν τις επίσημες ιερουργίες με την καθημερινή ζωή, ενώνοντας έτσι δύο όψεις του μινωικής κοινωνίας οι οποίες συνήθως θεωρούνται απόλυτα διακριτές.

Annette Højen Sørensen

Assistant Professor, Aarhus University

klaahn@hum.au.dk

Walter L. Friedrich

Professor, Aarhus University

Kirsten Sørholm

Professor emerita, Aarhus University

Samson Katsipis

Natural science teacher, School Director, Principle Gymnasium of Emporio, Thera, Greece

Ritual response to natural events depicted on wall-paintings at Akrotiri, Thera

The town of Akrotiri on Thera has yielded a wealth of iconographic evidence regarding the culture of 17th century BC Minoan Thera. Until now every house excavated in Akrotiri has yielded wall-paintings decorated with highly elaborate narrative scenes of nature and the human world on Santorini. These paintings have been described and interpreted by e.g. Doumas, Marinatos, Morgan, Immerwahr and recent detailed studies of selected paintings by e.g. Watrous and Vlachopoulos. The wall-paintings have also been the subject of a large conference The Wall Paintings of Thera edited by Shaw in 2000. With all these and more scholarly contributions at hand we propose to make a new interdisciplinary approach to the murals of Akrotiri and the religious connotations implied within them. With a multi-faceted approach which will include the disciplines of archaeology, geology, biology and cultural history we intend to, in particular, discuss the scenes depicting natural seasonal events – such as the occurrence of rain-water, saffron, swallows and mackerels, and the ritual responses to these natural events such as offerings and processions. The setting of the paintings within the town dwellings may point to diverse religious events taking place within each of the town houses and in connection to the rooms in which they were painted. We will thus explore the question: do the Akrotiri wall-paintings depict Minoan collective religious beliefs on the island?

Maria Spathi

Archaeologist (PhD), 3rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Hellenic ministry of Culture and Sports

maria.spathi@hotmail.com

Representations of figures wearing masks: a comparative study and an interpretative approach to their use and meaning in cult

A group of terracottas of the classical period from a cave in Lechova in Corinthia, encouraged the study of figures wearing masks. They are handmade, and they wear anthropomorph and animal masks. The cave is associated with the Nymphs as it is documented by at least six sherds with incised graffiti found in the excavations of the cave. Similar terracottas are rare and their discovery in a cave where the Nymphs were worshiped is of importance for the understanding of the cult in the cave.

This paper is an attempt towards the interpretation of these figures, whether they are terracottas or depictions on vases and reliefs, or even isolated masks. The majority of the finds are well known, like for example the terracottas from the sanctuary of Despina at Lykosoura, the masks from the sanctuary of Artemis Orthia in Sparta, the figures with masks depicted on the *krateriskoi* found in the sanctuary of Artemis in Brauron but this paper also focuses on material that is unpublished or less known.

The above figures and representations in iconography have hardly been researched and for the first time an effort is being made to compare and interpret these representations in relation to their ritual context and to detect their role in cult ritual. In general, it seems that they are associated with some kind of 'δρώμενα' (ritual performances), during which, in relation to initiation rites, masks were used. Their distribution appears more extensive than we believe and they seem to be of a substantial importance in the Greek religion.

Μαρία Σπαθή

Αρχαιολόγος (PhD), Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

maria.spathi@hotmail.com

Απεικονίσεις μορφών που φέρουν προσωπεία: συγκριτική μελέτη και ερμηνευτική προσέγγιση της χρήσης και της σημασίας τους στη λατρεία

Αφορμή για τη μελέτη των μορφών που φέρουν προσωπεία αποτέλεσε σύνολο ειδωλίων των κλασικών χρόνων που βρέθηκε σε σπηλαιοβάραθρο στην περιοχή της Λέχοβας στην Κορινθία. Πρόκειται για ομάδα χειροποίητων ειδωλίων που φέρουν ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα προσωπεία. Το σπήλαιο ήταν αφιερωμένο στις Νύμφες, όπως προκύπτει από τα graffiti σε τουλάχιστον έξι αγγεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Παρόμοια ειδώλια είναι σπάνια και η εύρεση τους σε σπήλαιο με επιβεβαιωμένη επιγραφικά τη λατρεία των Νυμφών αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον κυρίως όσον αφορά στη σημασία τους στη λατρεία.

Στην ανακοίνωση θα γίνει προσπάθεια ερμηνείας μορφών που φέρουν προσωπεία, είτε πρόκειται για ειδώλια είτε για απεικονίσεις σε αγγεία και ανάγλυφα, είτε και για μεμονωμένα

προσωπεία. Η έρευνα περιορίζεται γεωγραφικά στα ευρήματα από τον ελληνικό χώρο και χρονικά στους ιστορικούς χρόνους. Στην πλειονότητα τους πρόκειται για ευρήματα ήδη γνωστά, όπως για παράδειγμα τα ειδώλια από το ιερό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα, οι παραστάσεις στους κρατηρίσκους από το ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας, οι μάσκες από το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη, αλλά και για υλικό που δεν είναι ευρέως γνωστό ή είναι αδημοσίευτο.

Πέρα όμως από τη μελέτη των μεμονωμένων ευρημάτων σημαντική είναι η απόπειρα να συσχετιστούν μεταξύ τους και να ερμηνευτούν με βάση τον τόπο εύρεσης και το λατρευτικό σύνολο στο οποίο ανήκουν αλλά και να ανιχνευθεί ο ρόλος τους στο λατρευτικό τελετουργικό. Σε γενικές γραμμές φαίνεται να συνδέονται με δρώμενα είτε χορευτικά είτε θεατρικά, κατά τα οποία, στο πλαίσιο κυρίως λατρείας θεοτήτων που σχετίζονταν με έθιμα εισαγωγής/μύησης, γινόταν χρήση προσωπείων. Ήταν δε πολύ πιο διαδεδομένα από όσο νομίζουμε και θα πρέπει να αποτελούσαν βασικό μέσο επικοινωνίας στην ελληνική θρησκεία, καθώς επέτρεπαν, αν όχι σε όλους, τουλάχιστον σε αρκετούς πιστούς, να λάμβάνουν ενεργά μέρος στο τελετουργικό της λατρείας.

Panos Valavanis

Professor of Classical Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens

pval@arch.uoa.gr

Popular cult, local societies and the beginning of the Olympic Games

Most major cults in ancient Greece started as popular cults before they were incorporated in the frame of political authority. Even the greatest festival, the Olympics, was rooted in the religious beliefs of the Early Iron Age agropastoral communities. The paper attempts to trace these roots based on the archaeological evidence from the sanctuary of Olympia and to discuss the issue of the incorporation of the games in the festival, as an expression of the popular religious beliefs of the time. The paper will also discuss evidence regarding similar game activities that take place within festivals of the Christian Orthodox church, in an attempt to approach primary forms of popular religious beliefs and ritual practices in different cultural contexts.

Πάνος Βαλαβάνης

Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

pval@arch.uoa.gr

Λαϊκές λατρείες, τοπικές κοινωνίες και οι αφετηρίες των Ολυμπιακών αγώνων

Οι περισσότερες μεγάλες λατρείες στην αρχαία Ελλάδα, πριν να ενταχθούν στο πλαίσιο της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας, ξεκίνησαν ως λαϊκές λατρείες. Ακόμα και η μεγίστη των εορτών, τα Ολύμπια, ανάγει τις αφετηρίες της σε θρησκευτικές δοξασίες των αγροτοκτηνοτροφικών κοινοτήτων της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Στην ανακοίνωση θα γίνει προσπάθεια να ανιχνευθούν οι αφετηρίες αυτές με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα του ιερού της Ολυμπίας και να συζητηθεί το ζήτημα της ένταξης των αγώνων στην εορτή, ως έκφραση λαϊκών θρησκευτικών αντιλήψεων της εποχής. Θα προσκομιστούν επίσης μαρτυρίες και τεκμήρια για αντίστοιχες αγωνιστικές εκδηλώσεις που γίνονται στο πλαίσιο εορτών της ορθόδοξης εκκλησίας, σε μια προσπάθεια να προσεγγιστούν πρωτογενείς μορφές λαϊκών θρησκευτικών αντιλήψεων και τελετουργικών πρακτικών σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Vivi Vasilopoulou

Director General Emerita of Antiquities and Cultural Heritage, Hellenic Ministry of Culture and Sports

vi.vasilopoulou@gmail.com

Stauros Oikonomidis

Adjunct Professor of Archaeology, Arcadia University, Greece

ekedimos@yahoo.gr

Nelly Skoumi

Archaeologist, Ephorate for Spelaeology and Palaeoanthropology for Southern Greece, Hellenic Ministry of Culture and Sports

Ritual and magic in the Coroneia nymph Cave, Boeotia– diachronic sanctity in the 2nd and 1st millennium BC

The current paper presents some of the most important of the numerous votives discovered in the interior of the Cave of the Coroneia Nymph in Boeotia; these document and reconstitute the use of the cave in a time span of two millennia, from the Late Bronze Age to the Archaic and Classical periods, when the Coroneia Nymph Cave was a focus of attraction of pilgrims from the whole Greek world and a large part of the east Mediterranean. Its special geographical position in the heart of the Greek world and the diachronic within a rather long timespan use of the cave as a ritual locus along with the interactive cultural and cultic brewing seen from the study of the votives constitute important features. The authors suggest interpretations for the cultic practices, the art aesthetics and the wider cosmological appreciation of the votives from there which will be developed in further studies.

Βιβή Βασιλοπούλου

Επίτιμη Διευθύντρια Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

vi.vasilopoulou@gmail.com

Σταύρος Οικονομίδης

Διδάσκων, Πανεπιστήμιο Arcadia, Ελλάδα

ekedimos@yahoo.gr

Νέλλη Σκουμή

Αρχαιολόγος, Εφορεία Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας Νοτίου Ελλάδας, υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Τελετουργικές αφιερώσεις και μαγικά αφιερώματα στο σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας.

Διαχρονική ιερότητα στη 2^η και στην 1^η χιλιετία π.Χ.

Η παρούσα μελέτη στοχεύει σε μία πρώτη παρουσίαση και εκτίμηση μερικών από τα πολυάριθμα αρχαιολογικά ευρήματα από το Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας, στη Βοιωτία. Η παρουσίαση κάποιων από τα πιό σημαντικά αφιερώματα που ανακαλύφθηκαν στο εσωτερικό του Σπηλαίου καθώς και η πρώτη ερμηνευτική τους προσέγγιση τεκμηριώνουν και αποκαθιστούν την εικόνα

που έχουμε για τη χρήση του σπηλαίου σε διάστημα δύο χιλιετιών, ξεκινώντας από την Ύστερη Χαλκοκρατία και καταλήγοντας στα πρώιμα αρχαϊκά, αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, περίοδο κατά την οποία το Σπήλαιο της Νύμφης Κορώνειας αποτελεί πόλο έλξης χιλιάδων προσκυνητών από ολόκληρο τον Ελληνικό Κόσμο αλλά και μεγάλο μέρος της ανατολικής Μεσογείου. Η διαχρονικότητα, η διαδραστική πολιτισμική και λατρευτική ζήμωση που συντελείται με επίκεντρο το σπήλαιο καθώς και η σπουδαία του γεωγραφική θέση στην καρδιά του Ελληνικού Κόσμου αποτελούν αναλλοίωτα χαρακτηριστικά του και προκαλούν το ενδιαφέρον για την περαιτέρω μελέτη του ως προς τις λατρευτικές τακτικές, την καλλιτεχνική αισθητική και την γενικότερη κοσμολογική θεώρηση των προσφορών, μέσα σε ένα εξαιρετικά μακρύ χρονικό διάστημα.

Giorgos Vavouranakis

Lecturer, Lecturer in Prehistoric Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens

gvavour@arch.uoa.gr

Ritual, multitude and social structure in Minoan Crete

Although both the public and the ritual element are considered organic constituents of the establishment of the Minoan palaces, phenomena such as cult at peak sanctuaries and caves or veneration rites at cemeteries are considered either as peripheral variables the society or as remnants of Prepalatial communal organization that survived in the political society of the first palaces. This shortcoming may be attributed to a significant degree to the lack of reflection upon the notion of the people. The latter is frequently considered as a structured and undifferentiated “body politic”, a concept that fits better in the societies of modern western states than in the proto-states of the old palaces. The present paper introduces the concept of the “multitude”, as an alternative way of viewing the popular element and by extension the social significance of popular ritual in Minoan Crete. The multitude describes the basis of the social pyramid in the 17th and 21st century, namely before the crystallization and after the deconstruction of the modern western state. The multitude comprises a network of diverse entities, which are united by common values and attitudes. It resists social homogenization and defends the right to alterity. The above definition fits better in the picture of both ritual and palatial diversity of Middle Minoan Crete. The active role of the so-called “popular ritual” as an expression of the multitude is reconstituted, since this expression is appears as an attempt to respond to palatial authority, while the process that led to the establishment of the latter much more dialectic, dynamic and heterogeneous than previously considered.

Γιώργος Βαβουρανάκης

Λέκτορας Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

gvavour@arch.uoa.gr

Τελετουργία, πλήθος και κοινωνική δομή στη μινωική Κρήτη

Μολονότι το δημόσιο και το τελετουργικό στοιχείο θεωρούνται οργανικά συστατικά της εγκαθίδρυσης των μινωικών ανακτόρων, φαινόμενα όπως η λατρεία σε ιερά κορυφής και σπήλαια ή τα επιμνημόσυνα δρώμενα σε νεκροταφεία αντιμετωπίζονται είτε ως περιφερειακές συνιστώσες του κοινωνικού γίνεσθαι είτε ως κατάλοιπα των προανακτορικών κοινοτήτων που επιβίωσαν στην πολιτική κοινωνία των πρώτων ανακτόρων. Η αδυναμία αυτή μπορεί να αποδοθεί σε σημαντικό βαθμό στην έλλειψη αναστοχασμού επάνω στην έννοια του λαϊκού στοιχείου. Το τελευταίο συχνά θεωρείται ως συγκροτημένο και αδιαφοροποίητο «πολιτικό σώμα», έννοια που ταιριάζει καλύτερα στις κοινωνίες των νεώτερων δυτικών κρατών, παρά στα πρώιμα κράτη των παλαιών ανακτόρων. Η παρούσα ανακοίνωση εισάγει την έννοια του «πλήθους» ως εναλλακτικού τρόπου θεώρησης του λαϊκού στοιχείου και κατ' επέκταση της κοινωνικής σημασίας της λαϊκής τελετουργίας στη μινωική Κρήτη. Το πλήθος περιγράφει τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας κατά το 17^ο και κατά τον 21^ο αιώνα, δηλαδή πριν την αποκρυστάλωση και μετά την αποδόμηση του σύγχρονου δυτικού κράτους. Το πλήθος αποτελεί δίκτυο ετερόκλητων οντοτήτων, τις οποίες ενώνουν κοινές αξίες και αντιλήψεις. Αντιστέκεται στην κοινωνική ομογενοποίηση και υπερασπίζεται το δικαίωμα στην ετερότητα. Ο παραπάνω ορισμός ταιριάζει περισσότερο στην εικόνα της τελετουργικής αλλά και της ανακτορικής ποικιλομορφίας της Μεσομινωικής Κρήτης. Ο ενεργός κοινωνικός ρόλος της λεγόμενης «λαϊκής τελετουργίας» ως έκφρασης του πλήθους αποκαθίσταται, καθώς αυτή παρουσιάζεται ως η προσπάθεια απάντησης ανακτορική εξουσία, η διαδικασία εγκαθίδρυσης της οποίας προβάλλει πλέον ως πολύ πιο διαλεκτική, δυναμική και ετερογενής από ό,τι έχει έως τώρα θεωρηθεί.

Helene Whittaker

Professor of Classical Archaeology and Ancient History, University of Gothenburg

helene.whittaker.von.hofsten@gu.se

Approaches to popular religion in Late Bronze Age Greece

Robin Hägg has argued that there were at least two separate levels of cult in the Mycenaean period: the official or upper level represents the rituals and beliefs of the palatial elites, which had been affected or transformed through contact with Minoan Crete; the popular level represents the beliefs and rituals of ordinary people, which he suggests remained basically unchanged from the Middle to the Late Helladic period and beyond. While this distinction has been generally accepted, research on Mycenaean religion has, with a few exceptions, concentrated on elite expression. This is not surprising as most of what we recognise as evidence for Mycenaean religion consists of valuable and prestige artefacts, reflecting the beliefs and rituals of the palatial elites and the upper classes.

In the first part of this paper I will discuss the ways in which popular religion in the Mycenaean period has been defined and approached by Hägg and other scholars. The meaning of the term “popular cult” is not self-evident and will vary according to cultural context. However, many studies equate it with rituals that are in some way separate from those promulgated by the ruling elite. Often the focus is on rituals that take place within the household and/or at the graves of family members. In the second part of this paper I will discuss the extent to which funerary and domestic contexts provide evidence for what can be understood as popular religion in the Greek Late Bronze Age.